

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
مَدِينَةُ الْمَدِينَةِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ

Ф Е Р У З А

(Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар)

ТОШКЕНТ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ НАШРИЯТИ

Беруний, Абу Райҳон

Феруза: (Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар) [Нашрга тайёрловчи ва таржимон А. Ирисов], Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 1993, 96 б.

Бундан минг йил муқаддам яшаб ўтган қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг жаҳоншумул «Жавоҳирот китоби»дан териб олинган ушбу нақллар ва ҳикоятлар китобхонанинг буюк аллома ҳақидаги таассуротларини бойитишга хизмат қилади. Уйлаймизки, ажойиб бу китоб сизга манзур бўлади, доний ҳамроҳингизга айланади. «Феруза»— Беруний таваллудининг 1020 йиллигига атаб чоп этилмоқда.

Нашрга тайёрловчи ва таржимон Абдусодиқ Ирисов.

Муҳаррир ТОҲИР ИБРОҲИМ.

Бируни, Абу Райхан. Феруза (Рассказы о драгоценных камнях).

ББК 26.325.2

4702620100 — 49
Б М 361 (04) — 93 67—93

ISBN 5-86484-086-6

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашрлети, 1993 йил.

БЕРУНИЙНИНГ НАҚЛ ВА ҲИҚОЯТЛАРИ

Қўлингиздаги китоб Абу Райҳон Беруний қаламига мансуб бўлса-да, аммо унинг асарлари рўйхати ичида бундай нақллар ё ҳиқоятлар деган ном билан ёзилгани йўқ. Биз бу нақлларни алломанинг жавоҳирларга бағишланган асаридан сайлаб олдик. Беруний «Китоб ал-жамоҳир фи маърифат ал-жавоҳир» («Жавоҳирни билиш учун туплам китоби») деган асар ёзган. Илмий адабиётда унинг тула номини ишлатавераёмиз. Лекин халқ орасида ишлатишда тилга енгилроқ бўлсин деб уни қисқароқ қилиб «Жавоҳир китоби» деб атаб қўя қолдик.

Абу Райҳоннинг бу китоби аниқ фанлар сирасига кирса ҳам, аммо ҳаммабоп асар. Унда жавоҳир билан боғлиқ бўлган турлитуман шеър, ҳиқоят, воқеалар баён этилган. Китобда учраган ана шундай парчаларнинг бир қисмини туплаб (китобда бундай қисса ва ҳиқоятлар жуда кўп) ҳурматли китобхонлар диққатига ҳавола қилдик. Бу ерда шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Абу Райҳоннинг ўзи буларни адабий ё бадий асар сирасига қўшмаган. У илмий мулоҳазани тушунтириш енгилроқ бўлсин деб асарида бирор модда тўғрисида ёзганида уни шундай ҳиқоят ё шеърлар билан безашга уринган.

Абу Райҳон Беруний ёзади: «Гарчи биз баъзи жойларда турли фанларга ўтиб (яъни асл мавзудан бир оз чекиниб, демоқчи — А. И.) бўлганимизга алоқаси узоқ бўлган масалаларга киришиб кетсак ҳам, бу ҳол гапни чўзиш ва кўпайтириш мақсадида эмас, балки ўқувчини зериктирмаслик учундир. Чунки доимо бир хил нарсага қарайбериш малоллик ва сабрсизликка олиб келади. Ўқувчи бунда фандан фанга ўтиб турса, турли боғларда юрганга ўхшайди. Бирини кўриб улгурмай, бошқаси бошланади ва у киши «ҳар бир янги нарсада лаззат бор» дейилганидек, уларни кўришга кизиқади ва кўздан кечиришни истайди».

Абу Райҳоннинг бу асарини муталаа қилган киши ундан ўзига керакли маълумот топиши аниқ.

Масалан, бир кимни тошдан утда ҳам қўймайдигани қўйлақ туқиган. Бунинг ростлигига шонқирамаган аламлилар уни ёққа

булаб куйдирган, лекин куйлак ёниб кетмаган, аксига буланган ва ёниб, куйлак аслидан кура ҳам тозаланган. Шу нарсани намоён қилиниши бунга яққол мисол бўла олади. Эътибор беринг ушунча ерда тошдан куйлак тўқиш!

«Жавоҳир китоби»да муаллиф жуда кўп шоирлар ижодига мурожаат қилади, бошқа мавжуд асарларига қараганда ҳам ўз фикрининг далили сифатида бунда кўпроқ шеърини парчалар келтиради. Бу ҳол олимнинг адабиётга булган ихлоси, муҳаббатини намоён этади. Гарчи Беруний бошқа асарларида ҳам кўп шеърини парчалар келтирган. Аммо «Жавоҳир китоби»да келтирилган шеърини парчалар анчагина, буларда у мисоли бир адабиётшунос сифатида ёндошгандай бўлади.

Абу Райҳон Беруний бошқа бир китобида шеърятдан ўз асарида тез-тез фойдаланиши ҳақида ёзади:

«Араблар дастлаб саҳроларда яшаган кезларида хат-саводи йўқ бир халқ эди. Шунинг учун улар бирор нарсани абадийлаштириш учун эса сақлаб қолишга ишонганлар ва оғиздан чиққанини ўша заҳоти дарҳол илиб олишга интиланлар. Шу сабабдан уларда шеърят билим-маърифат, улуғ айём ва шажаралар хотираларининг мажмуасига айланган бир нарса эди. Шунинг учун ҳам биз тез-тез уларнинг шеърятига мурожаат қилиб, улардан маълумот-исбот ва далиллар қидирмоқчи бўламиз, шулар воситаси билан ниятимизни баён этамиз. Агар биз уларни тўғри келтира олсак, шеърлар бу ердаги мақсадимизга хизмат қилади, борди-ю уларни нотўғри ё ноўрин келтирган бўлсак, у вақтда дам олишда нафас ростлашга хизмат қилади, ё бўлмаса, довои ошганда меш-кобчининг дам олганидек бўлади».

Абу Райҳон Беруний шунчалар кўп шоирлар ижодидан хабардор бўлганки, бу шеърлар шарҳи, талқинини кўрганлар унинг ўзини фақат адиб бўлган, деган хулосага келиши мумкин. Унинг шеърга бўлган ҳиммати, уни нозик тушуниши ибратомуз бир ҳолдир. У бу асарда шеърни шундай таҳлил қиладикки, уни мутолаа қилганда шоирга нисбатан ихлос пайдо бўлади, ҳатто шоир битган, лекин садосиз қолган сатрлардан Абу Райҳон таҳлилида садо чиққандек бўлади, назокат билан битилган сатрлар тирилиб, шоирнинг асл фикр-туйғуси рўёбга чиққандай бўлади. Унинг бу асарида икки юзга яқин шокр шеърларидан парчалар келтирилган, кўп ўринда уларни шепр айтмоқчи бўлган фикр нуқтан назаридан таҳлил ҳам қилган.

Абу Райҳон маъданлар хусусиятини баён этишда ҳам, улар билан боғлиқ бўлган воқеаларни битишда ҳам ўзига хос йўл тутадди. Унинг асарида келтирилган турли-туман нақл ва ўғитлари, қисса ва мулоҳазалари ўз даврида юз берган воқеалар бўлиб буларнинг кўпи биз учун бир панддур, насиҳатдур. Зеро ўларни бу ерда келтиришда Абу Райҳон нияти ҳам шунини билдириш эди.

Абу Райҳон китобини уқиган киши уни ҳозирги замон киши-
сидак кам фарқ қилади. Худди ўтмиш тарихи, маданияти ва ада-
биётини яхши билган ҳозирги донишманд сенга салафлардан ҳикоя
қилаётгандай туюлади. Аллома бизларга шундай яқин ҳамнафас,
унинг мероси ҳам худди мана шулардан гувоҳлик бераётгандек.
Абу Райҳон нақлларини ўқибётганда масаланинг шу томонига эъти-
бор бериб ўқишингизни Сиз муҳтарам китобхондан сўраб қоламиз.

Абдусодиқ ИРИСОВ.

ТУЯҚУШ ЮТГАН ЕҚУТ

Бир кишининг қўлидан ерга узугидаги ёқут тушиб кетади-ю, кейин уни туяқуш ютиб юборади. Бу воқеани сонавий¹ бўлмиш икки зиндиқ² куриб турган булади. Ниҳоят ёқутнинг йўқолгани маълум булгач, уша икковини ўғрилиқда айблайдилар, айбига иккоро булиб, бўйнига олсин, деб уларни роса калтаклашади. Уларнинг ҳар бири ўз оғайнисини калтаклаётганда шеригини оқлашга ҳаракат қиларди. Ниҳоят у икковининг сонавийлардан эканлигини билишиб, воқеани бошқалардан ҳам сурштиришган экан, бу туяқушнинг иши экани, зиндиқларнинг айбисиз экани маълум булиб қолади.

Шу билан у иккала сонавий ўша туяқушларнинг сўйилишини гуноҳ деб билишади. Шунда ёқут эгаси апил-тапил туяқушни сўйишга киришибди ва жиғилдовидан гавҳарни олишга отилибди. Бундай қарашса, гавҳар вазни бир оз камайган, лекин ранги яхшиланган. Чунки туяқуш ичидagi ҳарорат алангали ўт ўрнини ўтаган.

Агар бу воқеа бунчалик машҳур бўлиб, элга тарқалмаганда эди, унчалик тортишиладиган масалалардан бўлиб қолмас ҳам эди. Бир донишмадан бу ҳақда сурашганда, у шундай деган: «Мен гавҳар эгаси ҳақида бирор нарса деёлмайман, лекин у киши ишнинг кузини билганида дарҳол туяқушни сўйиб, унинг ичидан гавҳарни чиқариб олиш ва сўнгра туяқуш эгасига тирик билан сўйилган туяқушнинг фарқини тулаши керак эди».

¹ Сонавий — дуалист — дунёни билишда бир-бирига боғлиқ бўлмаган икки бошланма, чунончи, модда ва рух, яхшилик ва ёмонлик, ақал ва инстинктнинг мавжуд, деб билган тоифа. (Изоҳлар Абдусодиқ Ирисовники)

² Зиндиқ — ерес — худосиз маъносда. Диний таълимот қонун-қоидаларига қарама-қарши бўлган ғоя-фикрлар билан суғорилган тоифага исботан ишлатилади. Шу сабабдан одат бўлган қонун-қоидаларга қарши бўлган кимсаларни сўз билан ифодалаганлар.

Ал-Киндий¹ қол сотиб олибди, қопда лиқ-тула тош бор экан, ҳинд еридан келтирилган экан, лекин уни ҳали ҳеч ким оловга солиб ишлов бериб кўрмаган экан. Уларнинг баъзиларини қизитган экан, қизил ранглиси яхшиланаибди. Уларнинг ичида икки парча бор экан, бири тим қора рангли бўлиб, фақат шаффофлигидан нурда оч қизил рангга кўриб ялтирар экан, бошқаси эса ялтиллаб турар экану лекин рангсизроқ экан. Уша иккала парчани қозонга солиб, эллик мисқол олтинни эритадиган муддатча қизитган, совигач, ундан ўша иккала парчани олган, кейин қараса, ўша рангсизроғининг ранги яхшиланаиб, қизилгул рангига яқинлашган. Лекин қорасининг ранги бутунлай йўқолиб, худди сарандиб биллурига ўшаб қолган. Ал-Киндий уни синаб кўрган экан, бу тош ёқутдан бушроқ чиқибди.

Худди шунинг учун ҳам ёқут қиздирилса, у ҳолда унинг қизилга аралашини мумкин бўлган бошқа ранглари кетказадн ва натижада ёқут у ранглардан тозаланиб қолади.

САЙЛБОП ЖОЙ

Денгизчининг ҳикоя қилишича, кема соҳилда тўхтагач, хизматчилар қирғоққа чиқишган, кема соҳибига ўша жойни, бу бир сайлбоп жой экан, деб тавсифлаб беришган. Шу билан улар сайлгоҳга олиш керак бўлган нарсаларни олишиб, ўша томонга равона бўлишибди. Чакалакзорнинг ўртасида бир ҳовуз кўришибди, унинг четида бир қари киши ўтирганмиш. Улар чолга сиғоқми, бодомми, хурмоми ишқилиб узларя билан нима келтиришган бўлишса, ўша нарсалардан совға қилишибди. Кейин чол уридан туриб унча ҳам узоқ бўлмаган уз қуноғига борибди. Бир оздан кейин у хурмо новдасидан туқилган бир қутича билан қайтиб келибди. Чол қутичага қўлпни тикиб ундан бир мисқолдан кўпроқ келадиган қизил ёқутни олиб, уларнинг қилган яхшилигига мукофот сифатида соҳибга берибди. Кейин соҳиб кемага одам юбориб, ундан миқдори илгари кел-

¹ Ал-Киндий — Абу Исҳоқ Яқуб (801—866) Урта асрда яшган йирик араб мутафаккири, фалсафа бобида йирик асарлар таълиф қилган. Уни араб фалсафасининг отаси деб ҳам аташади. Ал-Киндий аниқ фанлар борасида ҳам асарлар қолдирган.

тиришган мевалардан анча кўп мева дейсизми, кийин-кечаклар, лунги, туз дейсизми келтиришиб, уларнинг ҳаммасини чолга совға қилишибди. Шунда чол яна олти миққолча келадиган бошқа бир парча ёқутни келтирибди, лекин бу тош сип-сиплиқ ва жудаям позик экан. Шунда кема соҳибни чолдан «Буни қаердан олдинг?» деб сўрабди, чол унинг қўлидан олиб, бир қуриган қумлоқ водийга бошлаб келибди. Кейин унга қараб буларни бу ерга оқиб келаётган ёмғир селлари келтирганини, ўзи бўлса буни ҳеч ҳам қидирмаслигини, чунки бунга эҳтиёжи ҳам йўқлигини, тарки дунё қилиб зоҳидлик билан кун кўраётганини гапириб берибди. Кейин чол соҳибга ваъда бериб, соҳибнинг қайтишига кўп нарсаларни йиғиб унга келтириб беришлигини айтибди. Лекин улар иккинчи бор учраша олмабдилар.

Бу воқеадан ўша водий сувининг бошланиш жойи ёқут маъдани бўлган тоғдан эканлиги хаёлга келади.

КАЛАТ

Ҳинд ерида ейиладиган донлардан гуруч, ясиқ, мошларнинг турли-туман навларидан булак яна калат деган дон бўлади. Унинг кўрinishи хира — кулрангсимон бўлиб, худди нухат ё унинг жайдарисига ўхшаб кетади.

Агар калатни бармоқ билан сиқилса, худди ясиққа ўхшаб ёйилади, лекин дони йирик бўлгани учун унинг кўрinishи ҳам кенгроқ бўлади. Ўша доннинг қовуқ тошларини майдалаш хосияти бор ва китобларда айтилганча кучи ҳам ўткир.

Айтишларича, бу доннинг таъсир кучи бу тошлардан ўтиб, ҳатто тоғ тошларига ҳам етармиш. Шунгача бориб етилган эканки, ёқут кавловчилар, агар маъдан ичидаги қаттиқ ерга дуч келиб қолишсаю уни кавлаб олиш оғир бўлса, пиширилган калатни ўша ерга қўйиб, ўзлари билган муддатча кутиб туриб, кейин кавлашга тушишар экан. Шунда ўша қаттиқ жойни синдириш ва майдалаш енгил бўларкан.

Бу худди олтин ва кумуш маъданларида қаттиқ жойга дуч келинганда утин ва ёғ солишиб олов ёқишга ўхшаб кетади.

ҚИЗИЛ ЁҚУТ ВА ҲИҚИЧОҚ

Гавҳаршуносларнинг айтишича, Сарандиб подшоҳнинг бир парча ёқути бўлган. Бу парча худди пичоқ сопига ўхшаш чузичоқроқ экан, подшоҳ уни нуқул кафтида айлантириб ўйнарган. Унинг оғирлиги эллик беш миққол бўлган. Оғирлик жиҳатидан бундан катта ёқут парчаси ҳақида (шу маҳалгача) ҳеч ким хабар бермаган эди.

Эшитишимга қараганда, Сарандибда майда тошлар орасида катта қизил ёқут топилган. Ёқут ўз қобилига ўралган экан. Ёқутдан қобилини шилишгач, қарашса, ёқут салиб шаклида экан. Уни силлиқлаштириб қизитишган, кейин рум подшоҳига элтишган экан, у арзийдиган мол-дунё бериб сотиб олган ва у билан тожининг пешонасини безатган. Бу ҳикоя маълум бўлишига қарамай, у ишонинч мумкин бўлган асли бирор манбаъга бориб тақалмайди. Рост бўлган тақдирда ҳам Ғолиб Қонстантиннинг христіанликни қабул қилиши сабаблари ҳақидаги гапларга ўхшаб кетади. Эмиш осмонда унга думли юлдузлар салиб тусида кўринганмиш-да, шу билан у ўз байроғига ўша суратга ўхшаган шаклни шор қилиб олган экан, шу билан омади келиб жангларда ғалаба кетидан ғалабага эришаверибди. Ана шу вақтгача эса, у ҳеч душмани қаршичилигига дош беролмай юрган экан.

«Ахбор ал-хулофо» — «Халифлар ҳақида хабарлар» китобида айтилишича ал-Мутаваккил¹ бир кун напруз ҳадияларини қабул қилиш учун² утирган экан, унга ҳар хил нафис маржонлардан ва ранго-ранг зариф камёб нарсалардан тақдим қилишибди. Шунда халифанинг ҳузурига унинг табиби Жабраил ибн Бахтияшуъ кириб қолибди. Халифа у киши билан (доимо) ҳамсуҳбат, улфат экан. Шунда халифа ундан:

— Хуш, бугунги соғаларга нима дейсан? — деб сурабди Табиб халифага қараб.

— Бу худди гадойларнинг тиланчилигига ўхшайди, уларнинг ҳеч қандай қадри ҳам йўқ. Кел, энди мендаги нарсани қабул қил, — дебди ва енгидан абнус дарахтидан ясалган бир қутичани чиқарибди. Қутичага тилла

¹ Ал-Мутаваккил — араб халифаларидан, 847—861 йиллар ҳукмронлик қилган.

² Бундан маълум бўлишича, қадимда ҳам юксак мартабали кишилар байрам кунларида бошқалардан ҳадия олганлар, ҳатто халифаларда бу одат бўлиб, бундайлар расмийга киритилган.

ҳал югуртирилган экан. Ундан яшил шойи парчасини кўтарган экан, гавҳардан ясалган каттакон қошиқ мисли бир думли юлдуздек ярақлаб кетибди. Шунда табиб кутичани халифа олдига қўйибди. Ал-Мутаваккил бундай қараса бунагисини ҳеч ҳам кўрмаган экан. Шунда халифа ундан: «Булар қандай қилиб сенга тушиб қолди?» деб сўрабди. У жавоб бериб: «Қўли очик одамлардан», дебди.

Кейин бу воқеани гапириб берибди: «У отамга Ум Жаъфар-Жаъфар онаси¹ Зубайдадан унинг шикоят қилиб юрган учта дардига даво топгани учун уч марта уч юз минг динор билан бирга утиб қолган. Ум Жаъфар дардининг бири томоқ оғриғидан шикоятчи бўлиб, бугма касаллигининг дарағи экан, унга қон қуйишини буюрган, томоғини эса хўллаб туришни айтган. Отам хотинга, фақат мен буюрган тарзда тайёрлаган овқатнигина ейиш керак бўлади, деган. Шу билан келишилганга кўра овқат пиширилган, уни ажиб сифат бир чинни идишга солиб келишган. Унда шу қошиқ ҳам бор эди. Отам менга қаради-ю кўзини қисиб, қошиқни олишимга ишора қилди. Мен шундай қилдим-да, чакманимга ўраб олдим. Хизматчи уни меишдан тортиб олмоқчи булди. Шунда Ум Жаъфар ходимга қараб: «Болага яхши гапир, ўзи қайтариб берсин, қошиқ урнига ўн минг динор бер унга», деди. Лекин мен кўнмадим. Отам унга қараб: «Бекам, ўғлим ҳеч ўғрилиқ қилмаган, биринчи марта номаъқулчилик қилгани, уни қаттиқ уялтирманг, тагин юраги ёрилиб ўлмасин», деди. Шунда бека кулиб қошиқни мен билан дадамга совға қилди».

Лекин бу қиссада қошиқнинг асли нимадан ясалганлиги айтилмаган булса ҳам, унда айтилганидек порлаб-товланиб туриши унинг ёқутданлигига, ранги қизиллигига ишора қилади.

Шундан сўнг халифа ундан бошқа икки касали ҳақида сўраган экан, шундай дебди. «Нима бўлибди-ю сарой ходималаридан бири унга, оғзингиздан қандайдир ҳнд чиқмаяптими, бекам», деб қолибди. Бека бу гандан шундай уялиб кетибдики, у бу гапни эшитишдан кўра ўлганим яхшироқ, деб ўйлабди. Шу билан бекани асргача ҳеч нарса емасдан оч ҳолда туришни тайинлашибди, кейин оч қоринга сиркага қорилган балик едиришиб-

¹ Ум Жаъфар-Жаъфар онаси. Арабларда кишини ҳурмат билан аташда ўғил номи билан бирга аташади, «Фалончининг отаси ё онаси» деб. Айниқса юқори табақа кишиларини тўғридан-тўғри оти билан атаса, бу худди менсимагандай туюлади.

ди, энг ёмон хурмодан қилинган мусалласнинг қолдиғини ичиришибди. Бека бўлса мусалласнинг сассиқ ҳидига чиқолмай нафаси буғилибди, кунгли айнаб қусибди, шу тариқа даволашни уч кун қайтариб туришибди. Кейин отам унга: «Мана энди, бекам, тўппа-тўғри бориб ўша оғзингдан ҳид келаяпти, деган одамга қуҳ деиғ, нима деркин, ҳид келаяпти дейдимин — йўқми», дебди.

Бекани жонҳалак қилгани учинчи касали ҳиқичоқ тутиниш экан. Ҳатто ҳиқичоқ шундай қаттиқ тутар эканки, тутганда ундан чиққан овоз ҳужрадан чиқиб ташқарига ҳам эшитилар экан. Шунда отам хизматчиларга буюриб, қасрийнинг бурчак-бурчакларига сув тўлдирилган кўзаларни тиздириб қўйибди, ҳар бир кўза орқасида махсус бир хизматчи пойлаб турадиган бўлибди. Бекани ҳиқичоқ тутган замон кимдир қўлни-қўлига уриб чапак чалиши, хизматчилар бўлса дарҳол ўша кўзаларни саройнинг ўртасига улоқтириб юбориши тайинланибди. Кейин улар шундай қилишибди ҳам. Бека бўлса (бундан беҳабар) тунгги шовқин-сурондан чўчиб уйғонибди, урдан сакраб туриб кетибди. Шу-шу бўлибдию ўша чўчиганидан ҳиқичоғи қолиб тузалиб кетибди.

БОШЯЛАНГ ДЕВОНА

Маҳмудга¹ узум гужумидек келадиган бир ёқутни кўрсатишади, унинг вазни ун икки мисқол эди. Ҳасан ва Ҳусан² иккови ёқут нарҳини йиғирма минг динор деб баҳолашди. Амир улар қўйган нарҳни тасдиқлаб шундай деган: «Бу ёқут Таручаналпол шоҳники бўлган. У ўзининг бир савдогарига турт минг дирҳам эвазига берган экан. Агар унинг нарҳи йиғирма минг динор турмаса, уни шоҳ олиб ҳам ўтирмасди». Бу ёқутнинг вазни бир ярим мисқол ҳам келмаган, ҳатто ўша аввалроқда «нажм» (юлдуз) деб тавсифланган анорсимон ёқутнинг бир мисқолича ҳам келмаган.

Чулат³ ҳақида ҳикоя қилкшади: унда бир катта

¹ Маҳмуд — Маҳмуд Ғазнавий (998—1030) — Афғонистондаги Ғазна шаҳрини пойтахт қилиб буюқ давлат тузган ҳукмрон. Беруний унинг саройида ишлаган эди.

² Ҳасан ва Ҳусан — Беруний даврида яшаган гавҳаршумослардан.

³ Чулат — Ҳиндистонда ўтган ҳукмрон.

ёқут бўлган экан. У узангини уйиб унга ёқутни уриятган экан. Подшо уловига минмоқчи бўлса, икки оёғини гавҳарнинг устига қўяр экан. Икки нафар киши уша узангини тўрт томонидан ушлашиб, хачир бўйи баробар баландда бўлган тахти равонига кўтариб қўйишган.

Уша ака-ука Ҳасан-Ҳусанларнинг айтишича, улар Шаҳид амир Масъуд¹ Рай ва Жабал ерларида қойиммаком бўлиб турган пайтда унга кўриниши шерга ўхшаган узунгина қизил ёқутни етти минг нишопур динорига сотиб олиб беришган экан. Айтишларича, бу ёқут уша «жабал» (тоғ) деган ёқут туридан бўлган. Бу худди уша сиёҳ — Қобус² инисининг вазири қўлида бўлган ёқутга ўхшайди. Сиёҳга бу ёқут отасининг мероси бўлинганда теккан ҳиссаси экан. Ҳикоя қилишларича, бу ёқут кўринишдан худди шерга ўхшаб кетар экан. Агар кафтда ушлаб турилса бош бармоқ билан жимжилоқ томондан кўришиб ҳам турган.

Гапириб беришларига қараганда уша ёқутни Сарандиб ороли назоратчиларидан эллаб олиб ўтини худди бир чулчакка ўхшаб кетади. Чунончи уни олиб чиққан одам дастлаб сочинни олдирган ва мисдан бир қалпоқ қўйдирган ва уни тешиб худди элакка ўхшатган. Кейин унда гавҳар қўядиган бир жой қилдирган ва бошнинг орқа томондаги туйнугини кенгайтирган, кейин унга бошини суққан ва шу куйи қолиб сочи қирқилган жойдан соч ўсиб, унинг тешикларидан чиқмагунча уша мис қалпоқни бошидан олмаган. Шу билан соч мис қалпоқни қоплаб бекитган, у бўлса ҳассага суяниб дезоналарга ўхшаб бошяланг юриб тинтиши мумкин бўлган жойдан бемалол ўтиб кетган.

СОПИ ҚИЗИЛ ЁҚУТЛИ ПИЧОҚ ВА «ЖАБАЛ»

Бир гал Хоразмда Амир Яминуддавла Маҳмудга ҳар йили юбориладиган совғалар орасида сопи қизил ёқутли бир пичоқни кўриб қолдим. Агар қўл билан ушланса, сопининг иккала томонидан икки чеккаси — остию усти кўришиб туради. Лекин у ясама соп эди. Бир қанча вақтдан кейин уни эслаб, балки у қарқундан ясалган бўлса эҳтимол, деган уйга бордим. Шундан кейин мен у ҳақда ҳеч нарса эшитмадим.

¹ Масъуд (1030—1041) — Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли, ундан сўнг хукмронлик қилган.

² Қобус — Беруний даврида ўтган ҳукмрон.

Аммо уша ёқутни «жабал» (тоғ) деб аталишига келсак, уларнинг фикрича, бундай деб аташ унинг жусаси катталигига тўғри келади, ҳатто қандай бўлмасин ҳажми катта булган ҳар бир ёқутни ҳам шундай деб атайверишган. Бироқ бу сўз нархи баланд ёки руммоний ва ё баҳрамоний гавҳарига ўхшатиш учун сифат тарзида ишлатилади. Халифалар хазинасида қалинлиги кафтдай келадиган топ-тоза бир тош бор эди, ундан донни бемалол куриш мумкин эди, унинг вазни уттиз мисқол бўлиб, «Жабалия» деб аташар эди. Уша ерда яна бир бошқа чўзинчоқроқ тош бор эди, унинг юкори томони пастга қараб эгилган эди. Уни «Анқо» деб аташар, вазни эса йигирма бир мисқол эди. Уша ерда «Минқор» — «тумшуқ» деган ун беш мисқоллик бошқа бир тош ҳам бор эди. Айтишларига қараганда, у қизил ёқутдан бўлиб, куринишидан сариқ тумшуқли қушга ўхшаган, буниси ўта таажубли эди.

«ТУЯ ПОДАСИ» ВА ВАЗИР АЛ-АББОС

Бундан ташқари, у ерда эларо ном олган ва олмаган бошқа гавҳар тошлар ҳам бўлган. Чунки гавҳарлар Хисрав шоҳлар мулки бўлиб, Ардашер Бобак замонидан бошлаб йиғилиб, мерос сифатида бир-биридан кейин наслма-насл қойиммақом булган катталардан ўтиб, то улар давлатида араблар фойдасига ўзгартириш булгунга қадар аҳвол шундай бўлиб келди. Кейин форс ери давлатга ўз қўйида яширинган хазиналарни очди ва унинг шоҳларига тошларини чиқарди.

Тўрт халифа — чаҳор ёрнинг хазиналарни йиғишдан ўзларини тийганликларни ва уларни барча мусулмонларга бериб сарф қилганлари маълум. Халифаликка улардан кейин келган — Уммавийлар ва Марвонийлар ҳам худди шундай қилдилар. Уларнинг давлати араб давлати бўлди, улардан бир-икки нафардан ортиқ ҳеч ким қимматбаҳо тошларга ишқибозлик курсатмади. Уша айтиб ўтилган гавҳарлар ушаларнинг даврида йиғилди ва бу билан уларнинг хазиналари тўлди. Кейин аббосийлар давлати келди. Аббосийлар ўз даврагининг бошланғич даврида худди чумолилар йиққан нарсани ейишга мисоли тўя содаси каби ёпирилишиб, уларни бир луқмадек ютиб юбордилар ва шу билан бирга барчаси улар мулкига айланиб қолди. Кейин улар бу нарсани йиғиш ва кўпайтиришга тушдилар. Шундай қилиб

халифалик жавоҳирлар то ал-Муқтадир¹ замони келгунга қадар борган сари ошиб бораверди. Ал-Муқтадир ҳар нарсага эгалик қиладиган, ўзига ухшаганларни яхшиликка олиб келмайдиган нарсаларни яхши курадиган, маишатга бериладиган, уйин-кулгу ва хотин-халаж билан улфат қуришни ёқтирадиган бир одам эди. У мол-дунёга мисоли йиртқич қароқчига ухшаб ташланди, кейин у жавоҳирларга куз олайтирди, уларни хотинларга сочди ва уларнинг қўллари билан бор жавоҳирларни несу нобуд қилди.

Лекин халифа ал-Муқтадир ўзининг бу хатти-ҳаракати учун вазири ал-Аббосдан уялиброқ юрарди, кейин уни ҳам ўз ўғирлигига шерик қилиб, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмай жим юришини тайинлади, уни хиёнатда булғаш билан қўрқитиб, бу ишлардан кўзини юмдирди. Бунинг эвазига халифа вазирига ҳажми катта қимматбаҳо жавоҳир берди, лекин ал-Аббос уни олмай, халифага қайтарди. У шунда: «Бу ислом зийнати ва халифаликнинг эгалиги, уни сочиб юбориш яхши эмас», деган.

Бундан халифа хижолат чекди, шу сабаб булиб кунглинда оғир бир ғашлик пайдо бўлди. Кейин Али ибн Исо Маккадан қайтиб келгач, у вазирлик мансабидан тушгач (ўша томонга юборилган эди), ал-Муқтадир билан учрашди ва Али ибн Исо илгари Ибн ал-Жассосдан ўттиз минг динорга уз розилиги билан олинган маржон ҳақида сўз қотиб, халифадан шуни сўраб қолди.

— У маржон хазинада, — деди халифа.

Шунда вазир маржонни келтиришни сўраган эди, бориб қарашса, йўқ, ундан асар ҳам топилмабди. Шунда Али ибн Исо уни енгининг учидан чиқариб деди: «Буни менга Мисрдан сотиб олиб келтиришди».

Агар жавоҳирлар билан шундай воқеа юз берган бўлса, бошқа нималар билан бундай ҳодиса юз бермайдими? Бу нарса ал-Муқтадирни ҳам, Али ибн Исони ҳам ноқулай аҳволга солиб қўйди. Улар яққовл бунда Зайдон ал-Қаҳрамондан гумонсирашарди. Гумонсираш ҳам гапми, унинг очкўзлиги ҳақида тилларда масаллар тўқилган эди, лекин унинг сифатлари ҳақида ишонса буладиган гаплар булмаганлиги учун биз у ҳақда батафсил тўхтаб ўтирмаймиз.

¹ Ал-Муқтадир араб халифаларидан, 908 йили тахтга ўтирган.

ЕҚУТ ТАСБЕҲ

Ас-Содиқ ўз шеърда шундай деган:

Дунёни хотиялар бошқарса, дунё дунё бўлмай қолади.
Улар бир кун дунёни бошқардим, бўлди,
Дунёнинг билан хайр-маъзур қилабер.

Агар унинг тўғрилигига шоҳид бўлишни истасанг, Зубайдага ўхшаган мақтовга сазовор бўлган серфазилат аёллар оз. Уша Зубайдани руммоний ёқутдан ишланган тасбеҳи бор эди, у худди қовун сўйилганда уруғи тизиб қўйилган ёнғоққа ухшаб кетарди. Агар hozир ушандай нарса топилиб қолгудай бўлса, шунга нисбат беришади. Дурни қоқ уртасидан тешиш унинг уйлаб топган ишларидан саналиб, сарой канизакларига ушандан кийим тикиб бериш учун олинган, бироқ унинг маймуни ҳақидаги хабар, маймуinning ўлдирилиши ва унга бағишлаб дуолар ўқилиши, марсиялар эшитиши, ишлагани, булар ҳаммаси ақлни ҳақорат қилишга олиб боради.

Зубайда шаънига бўлган буюк эҳтиромдан бундай гапларни айтиш унинг шаънига ярашмагандан тақиқланган. Шундай воқеалардан кейин унинг қадами тагидаги гардга ҳам арзимайдиганлар ҳақида шима ҳам дердик.

Ал-Муқтадирдан олдинги халифалар хазинага зарар етмайдиган даражада жавоҳирларга қўл чўзганлар, бунинг учун уларни қоралаб бўлмайди.

ХОЛИСА

Ар-Рашид¹ чўрилари орасида бир ўта гўзали бор эди, бошқа ҳеч қайсиси унчалик чиройли эмас эди. Агар ар-Рашид чўриларига бирор нарса совға қилса, ўша гўзал ўз ҳиссасини қайтариб берар экан, бундан халифанинг жаҳли чиқар эди. Иттифоқо бир кун у барча чўриларига қимматбаҳо жавоҳирларни сочиб юборибди, барча канизаклар уларни теринга туширибди, лекин ҳалиги гўзал унга қўлиниям чўзмабди. Кейин яна бошқа қимматбаҳо жавоҳирларни келтиришни буюрибди, уларга, қани булардан истаган нарсаларни танлаб олинганлар, дебди. Чўрилар жавоҳирлар ичидан хоҳла-

¹ Ар-Рашид — Хорун ар Рашид (786 йили тахтга минган) деб машҳур булган аббосийлар халифалигидан бўлиши ҳукмрон.

ганларини танлаб олишибди, лекин ўша гузал канизак ҳеч нарса олмабди. Шунда халифа унга қараб:

— Нега сен ўз дугоналарингга ўхшаб ўзингга ёққанини танлаб олмаяпсан?— деб сўрабди. Бунга ҳалиги гузал жавоб қилиб:

— Агар танлаган нарсам меники буладиган бўлса, шундай қила қоламан,— дебди ва туғри халифанинг олдига келиб, унинг қўлидан тутибди.

— Дунёнинг барча жавоҳирларидан танлаб олганим шу, — дебди унга.

Ар-Рашид унинг бу гапидан даҳшатга келибди ва уни Холиса деб атабди. Бошқа ҳамма чуриларга қараганда Холиса халифа меҳрини қозонибди, бошқаларга совға тортиқ қилишда унинг илтифотига қараладиган бўлибди.

Нима бўлибди-ю, ар-Рашиднинг шоир Абу Навосга юборган мукофоти ўз вақтида етмай қолибди. Шунда Абу Навос дебди:

«Худди Холисада дур қандай йуқолган бўлса, менинг шеърим ҳам эшигингизда ўшандай йуқ бўлиб кетди».

Бу гап Холисага келиб етибди, у ар-Рашидга шикоят қилибди. У шоирни келтиринглар, дебди. У келгач: «Э фосиқ, нега бундай қилдинг, бунинг сабаби нима? деб сўрабди.

Абу Навос халифа ар-Рашидга жавоб бериб:

— Бунда айтувчида ғалат содир бўлибди, у «ҳамза»нинг ўрнига «айн» уқиб айтибди, — дебди.¹

Ар-Рашид унинг жавобидан қониқиб, алданганини билдирибди. У сахийлигини кўрсатиб, шикоят қилувчини рози қилибди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, негаки ар-Рашид шеърни чуқур билагонлардан эди.

¹ Бу ерда доа яъни «ҳамза» бўлса «нурафшон бўлди»,

«ярақлади» деган маънони беради, «айн» бўлса добийъ бўлди — зобийъ кетди, йуқолди, деган маънони англатади.

Абу Навос шоирлар одатига кўра ўз шеърларини аввал деворга ёзиб қўйган, кейин халифа саройига кириб келаётганида йўл-йўлакай «айн» ҳарфи ўрнига дарҳол «ҳамза» қўйиб тузатган ва халифа одамлари бориб кўришганида шоир айтганидай бўлади, натижада шоир балога гирифторм бўлишдан қутулиб, мукофот олишга сазолор бўлади.

Энди мақсадга қайтсак, шуни айтиш керакки, уша машҳур «Ал-Жабал» номи бошқа тошларга ҳам қўйилади. Аммо у узукка нафислик бобида ута бебаҳо бўлган қизил ёқутдан ясалган куз бўлади. Иброҳим ибн ал-Маҳдийнинг айтишига қараганда, у отасига уч юз минг динорга сотиб олган экан. Ушанда динорлар қолларга солинган экан, уни устма-уст тахлашганда бамисоли бир катта гарамга ўхшаб қолган экан. Узукни у ал-Ҳодийга ҳадя қилган экан, ар-Рашидга бўлса «Исмоилий» деб машҳур бўлган зумраддан ясалган бошқа узугини совға қилибди. Бу узукка ўхшаганни уша маҳалда ҳали ҳеч ким кўрмаган экан.

Шу узукнинг бир тешиги бўлиб, унга лойик келадиган тошни топиб қўйиш учун у бир печа йиқлар қидирибди, ниҳоят орадан бирмунча вақт ўтгач, унга тўғри келадиган тош топиб, тошга ишлов беришиб узукка ўрнатишибди. Кейин заргарларни чақиртирибди. Заргарлар ар-Рашиднинг ҳузуринда узукни қўлларига олишибди, тарошланган тошга елим суртиб, уни узукка ўрнатмоқчи бўлишибди. Ана шу пайт ар-Рашид узук билан тошнинг бир-бирига ўхшаш-ўхшамаслигини кўрмоқчи бўлиб тошни кафтига қўймоқчи бўлган экан, беҳосдан қаёқдандир учиб келган бир пашша ҳалиги тошга келиб қўниб, тош пашшанинг оёғига ёпишиб қолиб, шу билан пашша учиб кетибди, пашша билан қимматбаҳо тош ҳам кетибди.

Шунда ар-Рашид кунглида: «Заъф ат-толиб вал-матлуб»—«суровчи ҳам, суралган ҳам ожизлардир?» деган гапни рост экан», деб қўйибди.

Ал-Ҳодий¹ халифалик тахтига ўтиргач, унинг ҳузуринга ар-Рашид келибди. Шунда ал-Ҳодий ар-Рашиднинг бармоғида «Исмоилий» билан «Жабал» икковини бирлаштириш ниятига борибди. Шундан кейин ар-Рашид унинг даргоҳидан чиққач, унинг кетидан Фадл ибн ар-Рабиъ билан Исмонл ал-Асвадин юборибди. У буларни юбориб, менга ўша «Исмоилий» узугини олиб келасанлар, бордию у бундан бўйин товласа, калласини олиб келасанлар, деб тайинлабди.

Ар-Рабиъ унинг кетидан бориб воқеани баён қилибди. Шунда ар-Рашид унга:

¹ Ал-Ҳодий — 785 йили тахтга ўтирган аббосий халифаларидан.

— Худо ҳаққи, ман буни унга бермайман, берсам ҳам, ўз қўлим билан элтиб бераман.— дебди.

У шундай дебдию ар-Рабиъ билан орқасига қайтибди. У юриб-юриб кўприккача келибди, кейин бармоғидан узугини чиқарибди-да:

— Фадл, бу «Исмоилий»ми? — дебди.

— Ҳа, — дебди Фадл.

Ар-Рашид узукни Дажла дарёсига улоқтириб юборибди. Шу билан узукни роса қидирибдилар, лекин то ар-Рашид халфалик тахтига утирмагунича уни топишолмабдилар. Ар-Рашиднинг халифа бўлганига бир йил бўлгани — бу пайтда ал-Хулдда бўлган экан, у Мусо ал-Ҳодийнинг унга қилган муомаласини эслабди. Ана шу муносабат билан узук воқеасини ҳам эслабди. Шунда ал-Фадлга буйруқ бериб, узукни ғаввосларга қидиртиргин, дебди. Ал-Фадл бўлса унга:

— Ҳазратим, уни ўша маҳалларда куп бор қидиришган эди, лекин топиша олмаган эди. Орадан куп вақт ўтиб кетди, менимча, у шу пайтгача турт тирсак лой ичига кириб кетган бўлса ҳам керак, — дебди.

Шу билан ал-Фадл ғаввосларни чақиртирибди, шунда ғаввосларнинг бири: мана шу ерда худди ар-Рашид тургандай тур ва ар-Рашид узукни сувга қандай ташлаган бўлса, сен ҳам узукдай кесакни сувга ўшандай қилиб отиб юбор, дебди.

Ал-Фадл ўшандай қилибди. Ғаввос биринчи галнинг ўзидаёқ кесак тушган жойга шунғибди. У шунғишдан олдин у ташлаган кесакни сув қанчалик нарига оқизиб кетишини тахминлаб кўрибди-да, кейин шартта шунғиб ўша узукнинг узини олиб чиқибди.

Кейин ар-Рашид худди ал-Ҳий истагандай «Жабал»ни узугига кўз қилиб қўйдирибди. Аммо бу узукни (шундай қилиб) тақиш ал-Ҳодийга ҳам насиб бўлмаган экан.

Насрийнинг айтишича, бу қизил бахрамоний ёқут бўлган, ранги тоза сариқ бўлган, вазни эса бир донақенз¹ уч миққол келган, қиймати юз минг динар турган.

ЁҚУТ ҚИЙМАТИ

Халифа ар-Рашид ғавҳарларга қаттиқ берилиб, уларни кўзига киритишга жуда ҳирс қўйган экан. У ал-Киндийнинг буваси ас-Саббоҳ заргарни Сарандиб под-

¹ Донақ — олтидан бир маъноснда.

шосига юбориб, унинг мамлакатидан қимматбаҳо тошларни харид қилиб келтиришни тайинлабди. Сарандиб подшоси иззат-иқром билан уни қабул қилиб, унга хазиналаридаги жавоҳирларини курсатибди. Ас-Саббоҳ бу қимматбаҳо жавоҳирларни қабул қилатуриб, уларнинг кўплиги ва улуғворлигини куриб ҳайратда тонг қолибди, ниҳоят хазинада унинг қулига бир қизил ёқут тушиб баттар ажабланибди, чунки у бундай ёқутни бошқа ҳеч қайси подшоҳлар хазинасида курмаган экан. Шунда Сарандиб подшоси:

— Шунга ўхшаганини умрингда курганмисан? — деди.

— Йўқ, — деди у. — Худо ҳаққи курган эмасман.

Подшоҳ унга:

— Ҳамма заршунослар унинг қийматини белгилашга ожиз қолса, унга қиймат бериш қулингдан келадими? — дебди.

— Қулимдан келади — деди ас-Саббоҳ.

Унинг бундай дейиши подшоҳга ёқинқирамабди, шунда у дебди:

— Ақлингга қойил қолиб турган эдим, лекин ошиқиб хато қилган эканман, чунки сен ҳамма ожиз қолган нарсага даъвогар булайсан.

Ас-Саббоҳ булса:

— Хато қилганим йўқ, — дебди, — агар истасанг, мен узимни оқлаб кураман. Ҳузурингга барча жавоҳиршуносларингни тупла.

Шоҳ жавоҳиршуносларини йиғибди, шунда ас-Саббоҳ, бир чойшаб келтиринглар дебди, уни ёйиб, тўрт кишига уни тўрт томондан кенг жойда ушлаб туришни буюрибди, кейин ўша ёқутни чойшаб тепасига бор кучи билан отибди. Ёқут ҳаводан чойшаб устига тушгач, подшоҳга қараб:

— Бу ёқутнинг қиймати шундан иборатки, ердан осмонга отилганда то етган жойигача уйилган олтин билан барообар бўлиши керак, — дебди.

Йиғилганлар унинг гапини эшитиб, офарин, сenga дейишибди. Улар назарда ас-Саббоҳнинг обрў мартабаси ортибди, подшоҳ олдида ҳам обрўси тикланибди. Подшоҳ унинг оғзини ажойиб гавҳарлар билан тўлдиршни буюрибди¹ ва унга бош-оёқ сарпа кийгизибди,

¹ Қадимда мукофот тарзида шундай қилинган. «Оғзини тўлдирिश» — берилган мукофот қиймати, ҳамми тарзида тушунилган. Эҳтимол, «Оғзингга сиқданича сура» дейилган иборадаги маъно ҳам шу бўлса керак.

ас-Саббооҳ ўзига буюрилган ишни бажариб бўлагач,
юртига қўйиб юборилбди.

ЕҚУТ ЕРУҒИДА КИТОБ УҚИШ

Ас-Салломий ал-Маҳҳомдан олиб хикой қилади:
Абу Банбир Сайрафий бир кун кечаси Сараидабда то-
ғасишиқида бўлаган экан. Шунда узукка қизил ёқутдан
бўлган бир кўзини келтирибди. Уни ёқут еруғида ки-
тобни ўқиб бўлибди. Хикой қилувчи бундан жуда ажаб-
ланиб сузлаган, чунки бу воқеа тун қоронғусида бўла-
ётган экан. Бир шаффоф тош ўзига шуъласи тушаётган
чироқдан нур олмай туриб ўзидан ўзи ёзилган нарсани
ўқиб бўладиган даражада ёритаётганидан ажаблани-
шибди. Бу ёқут худди ярим думалоқ шаклда бўлиб, юзи
хат ёзилган майда сатрларга қаратиб қўйилган экан.
Бунини ўзига ўхшаган ярим думалоқ биллур билан ҳам
ўқиш мумкин экан. Чунки бунинг орқасидан кўринадиган
хатлар йўғонлашиб, сатрлар ораси кенгайиб кўри-
нади. Бунинг сабабларини ойнак санъати ҳақидаги би-
тилган асарлар ечиб беради.

ГАДОЙ

«Мемонлий» тоши билан шундай воқеа юз берган.
Бир кун амир Ямин ад-Давла Балхда овга чиқмоқчи
бўлиб отланиб турган экан, унга Бухоро аҳлидан бўл-
миш бир гадоё хайр-садақа сўраб ёлбориб ёпишиб қо-
либди. Аммо бунга ўхшаган ёпишқоқлардан ранжиб
юрар экан, уни дарра билан уриб бир адабни бериб
қўйинглар, деб амр берибди. Иттифоқо амир қулини
қимирлатганда узугининг кузи тушиб қолибди. Қал-
такланган бухорий беҳосдан тушаётган узук кўзини ку-
риб қолган экан, у сабр қилиб кутиб турибди, аёнлар
кетгач, бориб узук кўзини йулдан олибди. Амир овдан
қайтиб келиб, кўзи узукка тушгач, ер-кўкла бўлса ҳам
дарҳол узук кўзини топиб келинглар, деб қаттиқ буйруқ
берибди. Эртаси кун амир отланиб кетаётса, уша бу-
хорий бир кун олдин амирга рупара келган ерида унга
дуч келиб, хиралик қилаверибди. Бундан ранжиган
амир гадоённи тўқмоқ билан уриб бошини ёришига фар-
мон берибди.

Шунда бухорий амирга:

— Сен ўз молингдан менга нўрса бергинг кел-

мас, қўлимга тушиб қолган уз моллигини ол, бўлмаса,— лебди.

У шундай дебдию қулидаги гавҳар тошини унга тутқазибди. Амир буни кўриб даҳшатга тушибдию, бу қандай қилиб қўлингга тушиб қолди, деб сўраган экан; у бўлган воқеани гапириб берибди.

Ямин ад-Давла¹ унга:

— Аллоҳ сен орқали хайр қилишимга ундабди,— дебдию, унга уч юз динар бериб юборишга амр қилибди.

— Ма ол,— дебди динарларни берар экан,— лекин бунинг учун мендан миннатдор бўлма, чунки бу менинг химматим эмас, балки худойи таолонинг марҳамати. Агар менинг марҳаматим бўлганда эди, сенга бир қора чақа ҳам бермас эдим.

Бундан ҳам ажойиб бир воқеа бўлган, бу шуки, Фарава аҳиддан бўлган бир киши — уни Аҳмад ибн ал-Ҳасан ал-Яздий деб аташар экан, шароб ичишга муккасидан кетган экан, олдида шароб бўлса, ҳеч ўзини тутиб туролмас экан. Шу киши бир кун кечаси ҳам-товоқлари билан Хоразмнинг Журжония деган жойида ичиб ўтириб, узугининг кўзини тушириб қўйибди. Лекин буни то эртаси кунгача ҳам пайқамабди, ҳатто қаерда булганини ҳам унутибди. Орадан икки йил ўтибди, бир кун кечаси унинг эшигини кимдир тақиллатиб қолибди. Шунда ташқаридан: «Фақиҳ ал-Ихшидий ал-Хатиб сенга шу гавҳар тошни бериб юборди», деган овоз келибди. Билса, ўша тош унинг узугидан тушиб қолган кўз экан. Эртасига у ўша фақиҳнинг олдига бориб, узук кўзи қандай қилиб унинг қўлига тушиб қолганини сўрабди. Билса, ўша фақиҳнинг хумдонлари бўлиб, хом гиштларни пишарар экан. Шунда у айтибди: «Бир гал хумдоннинг олдида турган эдим, бу пайтда гишт ташувчилар хумдондаги гиштларни орқаларига ортиб ерга тўкишаётган эдилар, шунда аллақайси гиштчининг қулидан бир гишт ерга тушиб сиғди, ўша сиғган жойидан кўзимга бир парса ялтилаб кўриниб қолди. Бориб қарасам, мана шу тош, қўлимга олиб қарасам, унга отингни ҳам ёзиб қўйган экансан, шундан буни сеники экандигини билдим.

Мана бу воқеа бунинг тескариси:

¹ Ямин ад-Давла — Давлатнинг ўнг қўли. Маҳмуд Газнавийни шундай аташган, гуё халифаликнинг ўнг қўли деб у ҳурматланган.

Ал-Маъмун¹ Хуросондан Бағдодга қайтиб келганда ал-Фадл ибн ар-Рабиъ унинг узугига ёқут куз хада қилибди. У бундай кузни ҳеч кўрмаган экан. Ал-Маъмун уни қўлига олиб у ёқ-бу ёғига ағдариб, бир қўлидан иккинчи қўлига олиб, йиғинда ҳозир булганларга қараб:

— Мен бу тошдан яхшисини кўрган эмасман,— дебди.

Кейин уларга Абу Муслим ҳақида гапириб, у Зиёд ибн Солиҳни Чинга жўнатганини ва у бунга у ердан бир тош юборганини айтиб берибди. Уша тош, нима бўлибдию Абу-л-Аббос ас-Саффаҳ қўлига тушиб қолибди ва у Абдуллоҳ ибн Алига совға қилибди. Унинг қўлидан ал-Маҳдийга², кейин эса ар-Рашидга ўтибди. Бир куни ар-Рашид камондан найза отаётганида бармоғидаги узугидан кўзи тушиб қолибди. Уша ерни ағдар-тунтар қилишиб, тинтиб чиқишибди, лекин узук куздан асар ҳам топишолмабди. Бундан жуда ҳам хафа бўлиб кетибди. Соҳиб ал-Мусалло — лашкарбоши йигирма минг динорга тенги йуқ бир тошни сотиб олиб, зора Амир ал-мўъминин кўнгли тасалли топса деган умидда унга совға қилиб юборибди. Шунда халифа унга қараб турибди-да, «Менинг тошим қаёқдаю, бу тош қаёқда!» дебди. Кейин ал-Маъмун қўшиб қўйибди: «Мен бу маъносиз тошларни қадрламайман».

Шу билан у тошни ал-Фадлга қайтариб бериб юборибди. Кейин юборган элчисига қараб:

— Абу-л-Аббос, давлатинг кетибди деб қўй,— дебди.

Тош ал-Фадлга қайтиб боргач, у хомуш бўлиб тошга қарабди, кейин сарой аъёнларидан бирига: «Ал-Маъмун шу кундан бошлаб бир йилдан ортиқ яшай олмайди», дебди. Қош қораймасдан бу ҳақидаги гаплар халифага бориб етибди. Лекин у то бир йил утгунча ҳеч кимга оғиз очмай жим юрибди. Бир гал халифа отда ал-Аббос ибн ал-Мусаййибни кумишга кетаётганида Шом дарвозаси олдида ал-Фадлнинг болаларидан бири рўпара келиб қолибди, уни чақирибди ва ўзини унга танитибди. Халифа уни, берироқ кел, деб чақирибди, у яқинлашгач, халифа унга бошини эгиб пичирлаб «Абу-л-Аббосга вақт ўтибди, деб билдириб қўй», дебди.

¹ Ал-Маъмун — аббосийлар халифаси, 813 йили тахтга ўтирган.

² Ал-Маҳдий — 775 йили тахтга минган аббосий халифаларида.

Худо ҳаққи Умар ибн Абдулазиз бу хил тошларга унча қаттиқ берилмаганди, у ўз нафсини ундан ва унга ухшаш нарсалардан тийишга тиришарди, ҳатто у дунёни эгаллаган тақдирда ҳам, барча мол-дунёдан юз угирарди. Шу киши ўз ўғли Абдуллоҳнинг минг дирҳамга бир қимматбаҳо тошни сотиб олганини эшитиб қолибди. Шунда у ўғлига ёзиб юборибди: «Менга етиб келган хабарга қараганда бир узук олибсан ва минг дирҳамга узугингга кўз олган эмишсан, мендан сенга насихат шуки, дарҳол ўшани сотгин-да унинг қийматига мингта очнинг қоринни тўйгаз. Ўзингга бўлса кўмушдан узук қилдир, узукнинг кўзи ҳам ўздан бўлсин, унга: «Унинг қудратини биладиган эрларга худонинг раҳми келсин», деб ёздириб ол, дебди. Абдуллоҳ отаси буюрган ишни қилди.

Аммо ар-Рашиднинг дарвозаси билан қаср олдида йўқолган тошига келсак, балки уни тупроқ орасида кидираётган хизматқорларнинг бири толиб бекитган бўлиши мумкин. Балки бу маҳалда учиб ўтаётган қуш ерга бир шўнғиб олиб ютиб юборгандир, ё булмаса ўша қуш уни гўшт гумон қилиб тумшуғи билан чўқиб олиб, кейин нарироқ боргач, ташлаб юборган бўлиши ҳам мумкин.

ГАВҲАР ЎРНИДА

Абдуллоҳ ибн Марвон ибн Муҳаммаднинг қиймати минг динор турадиган қизил тоши бўлиб, уни латтага ўраб қўйган экан. Аммо бу маҳалда ўзи Нубия еридан пиёда қайтиб келаётган экан. Шунда у: «Қошки эди, бунинг ўрнига бир улов бўлсаю мен ўшани миниб кетсам», дебди.

Шунда Марвон одамларидан бири:

— Биз қочган чоғимизда қиймати беш динор турадиган арзон булсаям гавҳарлардан фойдалироқ бирор дуруст нарса йўқ эди. Чунки заруратга қараб бирор дастёр ё ходим уни олиб чиқарди-да, сотиб келиши мумкин эди. Қимматбаҳо гавҳарларни чиқаришга юрагимиз бетламас эди. Унинг кўп қимматбаҳолигининг бизга фойдаси бўлмасди, балки аксинча зарари тегарди, дебди.

Бу худди Яздигард белидаги гавҳарлар ўша тегирмончи талаб қилган тўрт дирҳамнинг ўрнига ўтмай, балки аксинча унинг тегирмон тагида ўлимга гирифтор

кыялынын ухшайды Шунинг учун кээбир Жалпырдан
Урпак билип бунда түрү даражасы бүлүнгөн мисирлик
тешин кыйып

КИИИК ШАКЛИ

Ислам пайгамбары «Кайтудулар» — «жудонинг үбн»
бүлүмүн кыялынын үзүлгүсү, ушунан эки аяктын дагы баштап
парселарнын кыялы сифатиде көбөрүп, бундан улар Абу-
д-Муталлибдан Урпак билип экилөр. Чунки кудулангын-
ды асар дам кыялынын Заман кудулангын Абу-д-Мутал-
либ кудулангын ушунан кыялы кыялынын тешинин
экин, ушунан Кыялы даражаларын аяктыган экин Жин
тешинин олтирдин экиндин ички кыялы пайгамбарын
бирини Кыялы даражаларын бир экиндин аяктыган,
иккинчисинин пайгамбарын экин күйүн экин Бу эки пай-
гамбар ички кыялынын экиндин баштап биринин¹ экин
күйүнүн ухшайды Бу баштап экин баштап ал Фирейндин
жудонин кыялы кыялы, Замандин көбөрүн баштап экин
Бу бундан баштап мажусибликдин күйүн, улар раш-
русуунун тара кыялынын аяктыган бундан экин Пай-
гамбардын кыялы Умар ибн ал Хаттаб дам пайгамбар кы-
ялында дараж экин У Кыялы Мадонинин фатх кыялы
да экин жудонин паржи баштап ик баштап сикдирлар-
дын жудонин икити кыялы — экин экин икити кыялы бун-
дан бирин экин күйүн Кыялы экин күйүнүн бу парсел-
арнын кыялы дам кыялы баштап экиндин ик экиндин
баштапдан пайгамбар экин

ИККИ ХИЛОЛ

Кыялы Заман ибн Муовий² Кыялы Даманк ибн
жудонин бундан икити кыялы көбөрүн Пайгамбар
и кыялы кыялы, экин рашрусуунун асар рашрусу тешин
Урпактыган экин Бу жудонинин хар биринин кыялы
и кыялы даражын экин экин Даманк Заман уларын сикдир-
миди бундан Кыялы экиндин Улар бундан бирин Кыя-
лы икити кыялы дам көбөрүн, бу кыялынын бирин
күйүн, баштап экин мажусиб³ жудонин экин Бу бундан

¹ Паржи — паржунин рудонинларыннын даражын паржуниндин
кыялынын экин

² Бу экин экин икити Умар ибн ал Хаттаб

³ Мажусиб — мажусибдин тешин, мажусиб дам икити

ибадәтидә у биләп бирә бирә икәнләп кө беләнәп
буулап бәләп икәнәп оһәп дәм күһәп көһәп

КАВАК

Тә әрәпдәп кәләк бәһәпдәрдәп чәкәп сәлә
дәрдәп тәбәрдәп қәм у әрәк бәр парәрдәп тәһәпдәп
бәрәдәп Тәһәрдәп бәрдәп сәһәрдәп бәһәп, тәһәрдәп икән
һәп, у әрәдә сәһәп тәһәдә бәһәп У күһәп күһәрдәп
әкәп, күһәрдәп үһәп қәһәп, бәһәп икән Хәһәрдәпдәп
бәһәп Хәһәрдәпдәп бәһәп кәһәрдәпдәп У бәһәп бәрдәп
тәһәрдәпдәпдәп бәһәдәп У дәһәп үһәп икәнәп күә
бәһәдәп, үһәп қәһәп икәнәп, күә тәһәрдәпдәп
иһәпдәп күһәрдәпдәп дәм қәһәрдәпдәп Шу тәһәдә,
тә бәр қәһәрдәпдәп күә тәһәрдәпдәп күәп қәһәрдәпдәп
үһәп икән қәһәрдәпдәп. Уһә күә үһәп дәһәрдәпдәп
бәһәпдәп кәһәрдәп бәрәдә әкәп, икәнәп үһәп сәһәп тә
һәрдәп бәһәп тәһәпдәпдәп Дәһәп бәһәрдәп сәһә
дәпдәп тәһәрдәпдәп қәһәп күә дәм икәнәп тәһәрдәпдәп
дәп, икәнәп күә үһәп икәнәп бәһәрдәпдәп икәнәп икәнәп бәрәдә
дәп бәһәрдәпдәп бәһәрдәп

Икәнәп бәһәп қәһәп, икәнәпдәп күһәп күәп чәкәп
дәрдәп икәнәп күәпдәп бәр әкәп, үһәрдәпдәп икәнәп бәр
бәрдәп бәһәрдәпдәп әкәп, икәнәп бәһәп үһәпдәп күәп
дәп әкәп Кәһәп у сәһәрдәпдәп икәнәпдәп күәпдәп
бәһәрдәп, дәһәп фәһәпдәп бәһәрдәп, тәһәрдәпдәп
дәп.

Хәһәп қәһәрдәпдәп, Икәнәп Тәһәрдәп «Кәһәп икәнәп»
дәп кәһәрдәпдәп, Мәһәрдәп бәр чәкәп бәр әкәп, үһәрдәп
сәһәрдәп икәнәп үһәп бәһәп әкәп, үһәпдәп сәһәрдәп
дәпдәп Хәһәпдәп бәһәпдәп тәһәрдәпдәп, дәһәп у сәһәрдәпдәп дәп
тәһәрдәпдәп бәһәрдәпдәп Хәһәрдәпдәп күәпдәп үһәп дәһәрдәп

ТАВАРЖАЛДАН ЯСАЛГАН

Абдуллаһ ибн әл-Тубайр Кәһәрдәпдәп икәнәп дәрә
дәрдәп бәһәп тәһәрдәпдәп күәп қәһәрдәпдәп. Абдуллаһ икәнәп
ибн Марһәп¹ икәнәп Кәһәрдәп бәһәрдәпдәп икәнәп дәрә
дәрдәп икәнәпдәп бәһәрдәпдәп икәнәп қәһәпдәп бәһәрдәпдәп,
у кәһәрдәпдәп күәпдәпдәп үһәпдәп үһәп бәһәп тәһәрдәпдәп

¹ Уһәрдәпдәп қәһәрдәпдәп бәр бәһәп, икәнәп бәһәп икәнәп
дәрдәп

коплатти. Валид ибн Абдулмалик¹ ҳам у ерга икки қадаҳ юборган экану лекин унинг қандайлиги ҳақида китобларда эсланмайди. Ас-Саффоҳ эса ушга забаржаддан ясалган яшил табақни юборган. У буни тўрт юз минг динорга сотиб олган экан. Ал-Мансур эса узи кичришдан ясалган ва унга рум подшоҳи ҳадя қилган улкан бир тахта билан бирга шу фиръави шишаларидан бирини юборган. Ал-Маъмуи бўлса Қобул испаҳбади несомни қабул қилганида ундан олинган ва кумуш санамлар билан бирга уша ҳаж мавсумларида Каъба рупарасига осиб қўйилгучи ёқутини ҳам юборган эди. Ал-Мутавваккил бўлса Каъбага дур, ёқут ва забаржад урнатилган олтин лаган — шамса юбортирган. Бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳаж вақтида Каъбага осиб қўйилган.

УМАРНИНГ УЛУШИ

Ал-Муътаз² улдирилгач, Солиҳ ал-Муътаз онаси — Қабиҳа бекитиб қўйган учта қутисини топиб олган, уларнинг бирида худди мокидай келадиган зумуррад бўлган, бундайи на ал-Мутаваккилда бўлган ва на бошқасида. Унинг тагидаги қутичада эса мокининг яримчасича келадиган йирик донаси бўлган. Менимча, бундай қимматбаҳо нарсалар дунёнинг бошқа бирон ерида бўлиши ҳам қийин. Пастдаги учинчи қутида эса ярим қилжа³ келадиган қизил ёқут бўлган, бундайини ҳали ҳеч ким эшитмаган ҳам. Солиҳга, бу қутилардаги инжулар мабодо сотилса икки миллион динор туради, деб баҳолашган.

Бу қутилар билан бирга гавҳарлардан ташқари қиймати минг-минг (яъни миллион) динорга тенг келадиган нарсалар ҳам топилган. Аёл ўз жаҳолати ва очкузлиги натижасида йиққан нарсаларининг ҳаммасини несобуд қилди, уғлини ҳалок этди, халифаликка путур етказди. Бу савдода унинг ютган нарсаси фақат Солиҳ уни шарманда этган бўлди, холос. Бошқа нарса ютолмади. Сунгра у барча топган-тутганидан маҳрум, борибудидан ажралиб, кийим-кечасиз яланғоч ҳолда Солиҳни қарғаб шармандаларча ҳажга отланди.

¹ 705 йили тахтга минган.

² Ал-Муътаз — 806 йили тахтга утирган ва аббосийлар халифалигида бир кун ҳукм юритган халифа. Ал-Муътаз йирик адиб бўлган эди.

³ Қилжа — ўлчов бирлиги, 2 ратл — 406 гр.

Тафсилоти номаълум бўлган жавҳарлар ҳақидаги гапга келсак, буларга Хуросон омили туғрисида қилинган ҳикоя ҳам киради. У хусравларнинг бирига тегишли бўлган бир хурмо (дарахти)ни топган. Хурмо олтидан қуйилган бўлиб, унга худди пишган ва ҳам хурмо доналарига ухшатиб анвои гавҳарларни тизиб осиб қўйишган. Бу хурмони Ироққа ибн ал-Зубайрга элтишган экан, у ерда икки миң-миң яъни (икки миллион) динарга баҳолашибди. Аз-Зубайр ўтирганлардан:

— Бу хурмога кимни лойиқ кўрасизлар? — деб сўрабди.

— Сени, — дейишибди улар. — Уни ўғлингга олиб қол.

— Йўқ, — дебди у. — лекин мен уни шундай кишига бераманки, у киши бизга илгаритдан ёрдам қўлини чўзган бўлсин. У бунга ундан ҳам фойдали бўлсин. Буни Абдуллоҳ ибн Абу Фаравага беринглар.

Шу билан у буни олди.

Мусулмонлар Ниҳовандга киришганида ҳаммаси қўлга тушган улжаларни йиғиб, улжабоши ас-Соибга топшира бошладилар. Шунда Ҳузайфа ибн ал-Яман олдига бир Ҳирбанд яқинлашиб:

— Мен сенга билган нарсамни айтсам, мени омон қолдирасанми? — деган.

— Майли, — деган у, — қани билганингни айт.

— Нахиржон менга хисравлар хазинасини қолдирган эди, — дейди у, — агар менга, мен истаган одамга ва номини айтганларимга омонлик бахш этсанг, уни сенга чиқариб бераман.

— Тилагингни қабул қилдим, — деди у.

Шу билан у иккита катта-катта қути келтирибди, буларда эса ёқуту дурдан бошқа нарса йўқ экан. Мусулмонлар бир фикрга келишиб, буни узаро булишмаймиз, буларнинг ҳаммаси халифа Умарнинг улуши бўла қолсин, дейишибди. Шу билан ас-Соиб уша нарсаларни олиб Умар ҳузурига келибди. Умар унга:

— Буни ҳозирча хазинага киритиб қўй, то мен буни нима қилиш кераклигини ўйлаб курганимча уша ерда тура турсин, — дебди у. — Ўзинг бўлсанг аскарларнинг ҳузурига қайтиб тур.

У шундай ҳам қилибди, Умар бўлса туни билан ух-лолмай бу гавҳарларни нима қилиш кераклиги ҳақида бош қотириб чиқибди. Тонг отгач, ас-Соиб кетидан чо-

¹ Хусрав — шоҳ, подшоҳ!

пар юборибди, — бор, уни чақириб кел, — дебди. Чопар кетиб ас-Соиб Куфага энди кириб бораётганидаги кетидан етиб борибди. Тонг отаётган вақт бўлиб туяларини чуқтиришаётган экан, шунда чопар ас-Соибга қараб:

— Сени Амир ал-муъминин чақирапти, унинг хузурига қайт, — дебди. Шу билан ас-Соиб ушандай қилибди, Умар уни кўргач, дебди:

— Бу менгайм эмас, ас-Соиб онасининг ўглигайм эмас. Худо хайригини берсин, бу иккала қўтнингги олгини-да, ўша даставвал олган жойингга элтиб, пулга айлантир-да, кейин уни мусулмонларга маош қилиб бер.

Ас-Соиб бўлса шунини Умар буюргандек қилибди. У иккала қўтидагини Куфа масжиди саҳнига элтиб қўйган экан, у ерда Амир ибн Ҳарис уни икки милليون дирҳамга сотиб олибди. Кейин у қўтидагиларни Ажам ерларига элтиб, тўрт милليون дирҳамга сотибди.

ХОНТАХТА

Тўқсон иккинчи йили Мусо ибн Нусайрининг овоз қили — мавлоси Ториқ (улкаларни фатҳ қилатуриб) Мағриб ерини ёнлаб ўтиб Андалусга юриш қилди. Шунда бўлган жангда у Андалус подшосини ўлдирди. Подшоҳ бўлса салтанат қуббасига қўйилган, анвойи гавҳарлар билан безатилган тахтда ўтирарди. Шунингдек подшоҳ бир жуфт от тортадиган аравага ўрнатилган (ва гавҳарлар билан безатилган) тахтда ҳам ўтирган. Бу араваки юнонлар «Уруш аравалари» деб аташган. Хяндлар бўлса уни рату дейишган, бу шатранждаги рўхнинг номидир. Кейин эса барбарлардан бири гавҳарлару шойи газламаларни аралаш қопга солиб, рўпара келган арабга бир дирҳамгами, икки дирҳамгами, кутара савдо қилиб сота кетган. Кейин Мусо ибн Нусайрининг ўзи ҳам тўқсон учинчи йили Андалусга юриш қилган. Шунда у ўша мавлоси Ториқ билан куришиб қолган. Улар иккови биргалашиб Андалуснинг Тулайтула (Голедо) шаҳарига юриш қилиб уни эгаллайдилар. У ерда улар иккови бир хонтахтани қўлга туширишади. ўша ердаги авом халқ одатига кура, унга Сулаймон ибн Давуд деб от қўйишибди. Чунки авом халқ қайси бир савъатга қойил қолмасин ва қайси бир нарса гўзал ишланмасин, ҳаммасини унга нисбат беришган. Худди шундай тарзда ҳар бир бинокорни ё унга буйсунган шайтонроқ гаввосни ҳам шунга нисбат беришган.

Бу хонтахта бўлса икки нарсадан — олтин ва кумушдан ясалган бўлиб, уч қатор қилиб айвон гавҳарлар билан безатилган эди, уни хачирга ортиб юришарди. Ториқ бўлса бу хонтахтани бир балога гирифтор қилишса керак, деган уйга боради-ю ҳар эҳтимолга кура унинг бир оёғини олиб, урийга темир оёқ қуйдириб қуйибди.

Босиб олинган шаҳарларнинг бирида бир уй бор экан, унда қадим подшоҳларнинг йиғирма тўрт тожи сақланган экан. Лекин у бу тожларнинг ҳар бири қийматини аниқдай олмаган. Бу тожлар гуё ҳар бир утмиш шохдан ёдгорлик сифатида, уларнинг сони ва подшоҳлик даври тарихларини билдириш учун сақланиб келинган бўлиб, бундай қилиш қонуний бир одат тусига кирган бўлиши керак.

Тўқсон олтинчи йили Мусо сафарга чиқиб, Валид ибн Абдулмаликнинг олдига келади. У туппа-тўғри келиб уша хонтахтани совға қилади. Шунда Ториқ Валидга:

— Буни мен улжа олган эдим, Мусо олган эмасди, — дебди, — лекин мен буни олишга тортиниб, унга ташлаб кетган эдим.

Лекин ал-Валид сен ёлғон айтаябсан, деб уни ёлғончига чиқарибди. Ториқ бўлса эҳтиёткорлик қилиб унинг бир оёғини алмаштириб яшириб қуйганлиги туфайли узини оклай бошлабди.

— Бу ҳақда Мусодан сўрагин, — дебди Ториқ. Мусодан сўрашган экан, у бўлса:

— Қўлимга тушганида хонтахта шу алфозда эди, — дебди.

Шунда Ториқ хонтахтанинг асл оёғини чиқариб унга урнатибди. Буни куриб ал-Валид Ториқнинг рост гапирётганлигини тан олибди, унга мукофот берибди. Мусони эса ёлғончиликда айблабди.

«МУШУҚ»

Ҳалид ибн Бармак Табаристон тоғларидаги қалъасида Жабал улкасининг иккала испаҳбади ва масмуғонини қўриқиб олгач, уларнинг аҳволи танг бўлибди, шунда улар омонлик тилабдилар ва узларини амир ал-муъминини ҳукми продасига топширишни лойиқ кўрибдилар. Ҳалид ибн Бармак буларнинг гапини ивобатга олиб, розилик берибди, улар қалъадан чиқишибди. У қўлга тушган улжалардан биров бирор нарсани олиб

рибди. кетмасин тагин, деб дарвоза олдига одам қўйдирибди. Шунда бир киши мушукни ушлаб, пичини тоза-лаб, унга гавҳарлар солиб тўлдирибди, кейин уни тикиб, қаср деворидан ташқарига отиб юборибди. Лекин то у дарвозадан чиқиб келгунча бошқа биров ундан хабар толиб, уни мушукни олиш бахтидан маҳрум этибди. Шунда иттифоқо бир қўриқчи ўша мушук тушган жойга яқин турган экан, уни олиб Холиднинг олдига келибди. У хазинани қуриқлашни кучайтирибди, чунки хисрав шоҳлар Ироқдан Марвга қочишганида Жабал подшоҳлари ҳузурда нафис гавҳарлари, вазни енгил моллари ва хазиналарини омонатга қолдириб кетган экан. Холид шундай нарсаларни топганки, уларнинг қийматини белгилаш ҳам қийин бўлган.

Девор ерида бир санам бўлган, уни зун деб аташган. Ўзи олтиндан қилиниб, иккала кузи қимматбаҳо ёқутдан ясалган экан. Абдураҳмон ибн Самурра санамнинг иккала кузини ўйиб олиб бир қулини кесдириб олибди, кейин Марзбонга шундай дебди:

— Қолган олтин ва гавҳарларни сен ўзинг ола қол. — Мен сенга шундай қилиб кўрсатишимдан кузлаган мақсадим мана шу қуйидаги эди: кимки бунга ибодат қилса, унга фойдаси булмаслигини ва бордию биров унга қарши чиққудай бўлса, унга ҳам бирор зарар етмаслигини сенга билдирмоқчи эдик.

ДАРРА

Айтишларича, ал-Мансурнинг олдига бир киши келиб, унга хисрав шоҳлардан бўлмиш фалон шоҳнинг қабри — новусга кирдим, деб хабар қилибди. Ўша киши у ерда гавҳару лаълдан бўлган бир тожни кўрибдики, унинг қийматини белгилаб бўлмасмиш. У ал-Мансурга айтмай туриб тошга қўл теккизишга ботинолмаганини айтибди.

Ал-Мансур уни етмиш дарра уришга булориб жарчиларга айтиб:

— Подшоҳ қасрига у хоҳ тирик бўлсин ва хоҳ ўлик бўлсин — ўғринча кирганининг жазоси мана шу, — деб жар солдирибди.

Чиндан ҳам халқ устидан снѐсат юргизишда, муруват ва ҳуррият ўрнатишда тақозо қилинадиган талаб мана шундай бўлиши керак.

ҚАБР ВА ЛИБОС

Лекин кимки тарихий асарлардаги хабарларни уқиб, арабларнинг Ажам юртларини ҳамда мол-дунёсини босиб олишдаги қилиқларини мутолаа қилган бўлса, Абдуллоҳ ибн Алининг қасду уч олиб хуморидан чиқиш баҳонаси билан Бани Умайя қабрларини очиб қилган қилмишлари, шу билан бирга ал-Мансурнинг мол-дунёсига ҳирс қуйишини билган ҳусни одоби булган кишигина бу хабарларнинг ёлғонлигини тушунадди.

Форслардан келадиган тарихий хабарлар хисрав шоҳларнинг шон-шуҳратини ошириб курсатишдан, уз давлатлари ва мамлакатларини кукка кутариб мақташдан ҳоли эмас.

Сарандиб подшоси Ануширвонга сув остидан олинadиган бойликларнинг еттидан бир булагини ҳамда ун фил, икки юз минг совға юборган эмиш. Чин подшоси эса дурдан ясалган от билан отлиқни ҳадя қилиб юборибди, уларнинг ҳар икки кузи ҳам қизил ёқутдан ясалган экан. Шу билан бирга астари ложувард ранг ҳам юборган, унда тож кийиб ясаиб турган подшоҳ суврати ҳам солинган эмиш. У подшоҳлик либосида эканда, ён-верисида хизматчилари турган эмиш. Бу либосни бир канизак кутариб олганмишда унинг сочлари (шундай қалин эканки) узини ураб турармиш, ҳусну жамолга келганда бошқа гузалларни орқада қолдириб кетармиш. Бу либос олтин сандиққа солиб қуйилган эмиш.

ЭРИТМА

Ҳинд подшоси эса минг мани¹ оловда эритилadиган увд юборган эмиш, ҳатто бу қора эритмани сиёҳ қилиб ёзса ҳам булармиш. Яна у дурга тўлдириб қизил ёқутдан ясалган жом, ун мани кофур, бунинг тузилиши худди пистага ўшармишу лекин ундан сал каттароқ эмиш, асли илон терисидану лекин ипакдан ҳам майин гиламлар ва бўйи етти тирсак келадиган канизак юборибди. Ҳоқон унга юз дона савут ҳадя юборибди, бу совутларга олтин суви югуртирилган ва ундан сўнг олтинга ўшатиб кумуш суви ҳам югуртирилган эмиш. Яна чин ҳоқони унга тўрт минг мани тибет мушки ҳам юборганмиш.

¹ Мани — ботман, тўрт пуддан сал кўпроқ 65 кг. Тошкент воҳасида 10 пудга тўғри келган.

ЕНГАН ХАЗИНА

Енган хазина ҳақидаги гапга келсак, у шундайки, форс ерида хисрав шоҳларнинг олтину кумуш билан лиммо-лим хазинаси бўлган экан. Унда анпон жавҳарлар, атру ёғлар бўлган. Нима бўладию чақмоқ тушиб хазинага ўт тушиб кетибди. Хазина тўрт ой чамаси ёнибди, ҳатто қирқ фарсах теварак-атрофдаги ҳайвонлар ҳам унинг ҳидини сезган эмиш. Бу хабарни ким эшитмасин, худди бундай вақтларда олатда буладигандек, одамларнинг ишонгуси келмаган, бу гапини ёлгонга чиқараверишган. Ниҳоят ёнгни ўз узидан тўхтаб, олов ўчгач, одамлар куйган кукунларни, унинг тагидаги эриган нарсаларни титқилай бошлашибди. Бундай қарашса, ёнгни бўлган бутун хазина ости лахта бир бутун катта қизил ёқутга айланиб қолибди. Шоҳнинг юраги орқасига тортиб кетибди, чунки унинг қиймати дунёда бор мол дунёдан унинг марта ортиқ экан. Бу мол-дунё туфайли хисрав шоҳ ўз тенглари орасида уларни бошқарадиган ва ўзидан олдин ўтган ва кейин ўтадиган ер юзи подшоҳларидан ўзиб кетибди. Кейин шоҳ булориб, унда юз доня лавҳ йўнишлар ва ҳар бир лавҳ минг миққолдан бўлсин, қолганидан ичимлик ичадиган идини ясагилар, дебди. Шул ясаган идишлардан ҳаётда фойдаланишибди.

Аммо, қандай бўлмасин бу нарсалар, ҳар қалай, ерда бўляпти, инсон деярли буларнинг ҳаммасига бардош бериб, азиятини чекиб келяпти. Лекин осмонлар гапирилаётганда ва бу борада юз берадиган ердаги разолатларни кўриб, чидаб туриш қийин.

МУЗ КЕСИШ

Мерцапларни кўрганмисан, агар улар бир темир парчасини тешишмоқчи бўлишса, текис қирқилган тўшт парчасини қўйиб ўша тўшт турган жойга найза санчидилар. Шунда найза олдинига (темирга урилмай) тўштга бориб санчилгани учун сакраб кетмайди, кейин аста-секин унинг зарб кучи темир парчасига ҳам ўтади (сезин уни тешиди). Музли ҳам агар юнқа оширма юнга ўраб, кейин қирқилса, у ҳам худди сабзи ё туруб қирқилгандай ости қирқилади. Эҳтимол кўргонинга ўралган олиос аҳволи ҳам худди шунга ўхшаган бўлиши мумкин.

Айтишларига қараганда, олмоснинг яхшиси — бил-
лурнийси, кейин эса қизиلى туради. Агар бунинг вази
ярим мисқолга етса, унинг қиймати юз динорга етиши
мумкин.

Ал-Қиндий айтган: бунинг энг яхшиси қуёш нурига
солиб кўрилганда унда шафақ ранглари кўрнншини ке-
рак. Унинг бир мисқолининг нархи, агар унинг катта-
лиги қалампир уруғидек келса, саксон динор туради.
Мен унинг ёнгоқдан йиритгани кўрган эмасман. Бу ол-
мосларнинг нархи майда уруққа ўхшаган олмослардан
уч ё беш баробар ортиқ туради. Уша ака-ука заргарлар
айтишган: «Биз уч дирҳамдан¹ ортиқ келадиган вазили
олмоси кўрмаганмиз», деб.

БУРГУТ ТОШИ

Аmmo олмос қоплари ва унинг тўйлишини ҳақида юр-
ган уйдирма гапларга келсак, ундайлар сон-саноксиз.
Чуночи, бу уйдирмаларга олмос деб ном олган бургут
тоши каби тошлар ҳам киради. Айтишларича, худди
шунинг учун олмос қидирувчилар бургут уяси ва унда
ётган жўжаларнинг устини шиша билан қоплар эмиш-
лар. Бургут уясига киролмай, яна учиб кетиб, олмос кел-
тириб, уни шиша устига қуяр эмиш. Агар унда кун ол-
мос йиғилиб қолгундай бўлса, олмос қидирувчилар уни
олиб, шншани ҳам кўтарар эканлар. Бу билан бургут
ўзининг бу қилмиши билан муваффақият қозонганига
ипонар эмиш. Кейин олмос қидирувчилар бир қанча
вақт шншани уйдаи узоқляптиришар эканлар, кейин
яна уяни шиша билан қоплар эмишлар. Бургут яна ол-
мос келтиришни бошлар эмиш.

Баъзан кимёгарлар рамз билан навмадирни уқоб-
бургут деб атайдилар. Юқорида олмос ва навмадир
икковининг шакли бир-бирига ўхшаганини айтган эдик.

Худди шу гапни ал-Қиндий ҳам гапиради, лекин у
бургут сўзи ўрннга қалдирғочни қўяди. Гўё у киши бу
нарсаларни ўзи эшитгандай гапиради. У кишининг ай-
тишича, қалдирғоч ўз тухуми олдига ярқок деган тош-

¹ Одатда олмос оғирлигини ўлчабдиган тошлар ўрннга дирҳам-
ни ишлатадилар. Бунда худди шумуррад, баъдахшон лаъли, оятин
каби молданлардаги қушлар брасидан топилдиган нарсаларни ўл-
чашда қабул қилинган мисқоллар (ўлчов бирлиги) сифатида иш-
латилади, ҳатто булардан нул ҳам зарб қилинади.

ни келтирган эмиш. Агар қалдирғоч тухуми заъфарон ранг билан бўялса, қуш шубҳага тушиб, ўз тухуми билан ўша тошни фарқ қилолмай қолар экан. Лекин у қанчалар қуш бўлишидан қатъи назар бу ҳикоялар бошдан оёқ беъмани, уйдирма ва сафсата гаплардан иборат.

КУЗГУ

Худди шундай беъмани гаплардан бири шунки, ҳозирги вақтда мавжуд бўлган барча олмос ўша Зулқарнайн (олмос) Водийсидан қазиб чиқарган олмослар эмиш. У ерда шундай илон-аждаҳолар бор эмишки, қимда-қим унга бир бор назар ташласа, ўша заҳотиёқ тил тортмай ўлар эмиш. Гуё Зулқарнайн буйруғи билан бир катта кузгу ясашган эмиш. Уша кузгунини аждаҳо томон элтишиб, уни кутариб борувчилар кузгу орқасига бекинишиб олишибди. Аждаҳолар кузгуда ўз аксларини курган заҳоти ўз жойларида қотиб қолган эмишлар.

Қизиқ, ўшангача аждаҳолар бир-бирини кўришиб юришган-ку! Лекин нега бир-бирини кўришиб ўлишмаган? Ахир аждаҳо гавдасининг ўзи унинг ойнага тушган аксидан кўра ҳам кучлироқ бўлиб, у улдирувчан хусусиятга эга бўлиши керак эди. Бордию бу айтганларнинг ҳаммаси инсонларда оид бўлса, нега илонлар узини ойнада кўриб ўлишлари керак?! Яна шуниси ҳам борки, агар одамлар Зулқарнайн ўйлаб топган тадбирни биллиб олишган бўлса, ундан кейин унинг ишини қайтаришга нима монеълик қилади?!

ГАВВОС

Бундай афсоналарга денгиз ҳақидаги қилинган ривоятлар ҳам киради. Бу шундайки, гуё денгизда жусасиз бош сузиб юрган эмиш. Қимки ўша бошни кўрса, ўша заҳоти ўлар эмиш. Уни ҳам тутишга ҳийла топган эмишлар. Айтишларича бир гаввос сув тагидан сузиб бориб, орқасидан тутиб олиб, қайси бир подшоҳга элтиб беришган экан, гуё бу подшоҳ уруш вақтида уни ўз душманлари олдига ташлабди. Шу билан душманлар уруш бошланмасидан олдин ҳалок бўлишган эмиш. Душманлар эса бунинг ҳам чорасини толишибди, улар ўша бош оқаётган томонга кўрларни рўпара қилишибди. Шунда уни душман томонга ташлаган подшоҳ улар-

нинг ўлмаганларини қўриб, бошининг улдирувчи қуввати йўқ бўлибди, деб ўйлаб, ўзи унга қараган экан, шу заҳотидек ҳалок бўлган эмиш. Шоҳ дўстлари уни дарҳол куйдириб, узларини бу фалокатдан халос қилган эмишлар.

ДАРВОЗАСИ ЙУҚ ҚАЛЪА

Шунга ўхшаш уйдирмалардан яна бири меров тош ҳақидаги гаплардир. Бу шундайки, таъкидлашларича, ким унга қараса, уша одам нимадандир ҳайрон қолганлигидан даҳшатга тушармиш. Искандар бўлса одамлар уни кундузи кўриб даҳшатга тушмасини деб, кечаси ундан шаҳар қурган эмиш.

Лекин ундан ҳам қизиғи Мусо ибн Нусайр деб аталган рисоалардир. Бу нарсалар ёшларга адабдан таълим берадиган китобларда келтирилган. Уша рисоаларнинг бирида айтилишича, Мусо Мағриб чўлидаги бир қалъага етканмиш, бу қалъанинг девори жуда баланд эмишу лекин унинг дарвозаси ҳам йўқ эмиш, бирорта одамни ҳам учратмаганмиш. У ерга борганлар ўз юкларини девор тагига устма-уст қўйиб, деворга барабар қилишганмиш. Унга унинг шерикларидан бири кутарилибди. Шунда девор устига чиққан киши аскар томонга қайрилиб кира бошлаган. Кейин у улар томонга тушган эмиш. Мусо бўлса яна улар томон шерикларидан икки кишини жўнатганмиш ва уларга ҳам ўз буйруғини бажаришни таъкидлаганмиш. Бу иккови ҳам девор устига чиқиб, узидан олдин деворга чиққан одам қилмишини қайтарганмиш. Учинчи марта ҳам одам юборилса, у билан ҳам шундай ҳодиса бўлганмиш. Бундан унинг эси чиқиб кетибди, юрагини ваҳима босиб, орқага қайтишга мажбур бўлибди.

Лекин бу жоҳиллар ичида деворга чиқаётган одамнинг оёғидан арқон боғлаб олиб, у баланддан қулаётганда арқонни ўзи томонга тортиб юборадиган, у эса дастлаб уша юклар устига ва кейин ўзлари турган ерга тушишни ўйлайдиган устомонроқ одам чиқмабди. Шундай қилганда деворга чиққан одам ҳоли нима кечганини билиш мумкин эди.

ОЛМОС

Шундай хабарлардан бири шуки, одамларнинг таъкидлашича, олмос жарлик тагида бўлармиш, унга бо-

радиган йўл ҳам, қўнадиган жой ҳам булмас эмиш. Кимки уни қидираётган булса, у ҳайвонни сўйиб, янги гуштини тилишлаб ўша томонга отармиш. Гушт олмос остига тушармишда, олмос гуштга илашиб қолармиш. Уша томонда калхат билан бургутлар учиб юрар ва бу ерларга урганган экан. Булар одамларнинг бу хил харакаатларини билар, улардан қўрқмай, шунга ўрганиб қолишган экан. Улар тумшуги билан гуштни кутаришиб, жар тепасига қўнишар, ўша ерда гуштни ея бошлар эканлар. Шунда улар худди барча ҳайвонлар ўз емакларини еётганда уни тупроқ ва бошқа ифлосликлардан тозалаб еганидек, булар ҳам гуштга илаган нарсаларни қоқиб ташлаб ер экан. Шундан кейин одамлар келиб, олмосдан тушши мумкин бўлган парчаларни териб олар экан. Шунинг учун ҳам олмос «бургут тоши» деб аталган. Бундай уйдирмаларнинг ҳеч чегараси йўқ.

Уша «бургут тоши» ҳақида айтишларича, унинг кўп нарсаларга фойдаси тегади. Бургутлар уни кутариб, ўз уяларига келтирар экан. Бордию одамлар бургут уяларига яқинлашса, бургут ўз жужаларидан ажралашдан, уяси бузилишидан қўрқиб, олмосни одамларга отар экан.

Худди шундай аҳволни овчилар қуёнлар ҳақида гапиряшади. Овчилар қуёнларни овлашиб, унинг энагини олишар эмиш. Бу эса жандибдастар дориси эмиш. Кейин қуённи қўйиб юборишар эмишлар. Бордию қуённинг шундай бичилган овчиларга иккинчи бор овланиб қолса, қуён фалокат олдини олмоқчи бўлиб чалқанча ётиб, тухуми олинган жойини овчиларга курсатар эмиш ва шу билан бундан олдин ўзининг бичилган-бичилмаганлигини билдирар эмиш. Қуёнлар ўз овчиларининг тери ва гуштга худди жандибдастарга қизиққандек бунчалик кўп қизқишларини билмайдилар.

ҚИЗИЛ ОЛТИН ГУГУРТ

Мен бир гал денгизда сузиб юрадиганларда ўзи муштдай келадиган, ранги қизилу қорага мойилроқ бир парча нарсани кўрганман. Уша нарсани синдиришганида унинг нозик парчалари увчалик ялтирок кўринмади. Денгизнинг кумуш дирҳамини қизитиб, унинг устига ўша модданан бир парчасини қўйган эди, модда дирҳамини тўппа-тўғри оқдан тешиб чиқди, ўша кинишининг айтишига қараганда, бу моддан Хитойдан Басрага кел-

тиришар экан, унинг номи қизил олтин гугурт экан. Уни заргарлик билан шуғулланадиганлар сотиб олар экан. Денгизчи бу нарса ҳақида бундан ортиқ ҳеч нарса билмас экан.

Бу хусусдаги уйдирмаларга «Тошлар ҳақида китоб» да битилганлар ҳам киради. Эмиш, қизил олтин гугурт кони Баҳри Муҳитга яқин томонда бўлармиш.

Бу нарса ўз конида турган пайтда бир неча фарсах¹ оралиғидаги масофани ёритиб турармиш, кондан олинса, ёритишдан тўхтармиш.

ИККИ СОҚҚА

Мен ўзим билан шундай бир воқеа юз берди:

Бу мана бундай: бир гал мен ҳожиларнинг биридан дори келтириб беришни сўрадим. Нарсаларим ичда юракни бақувват қиладиган дори тайёрлашга ишлатиладиган майда марваридлар ҳам бор эди.

Бағдодда марваридфуруш ўша ҳожидан, бунга сураган ким, нимага ишлатмоқчи, деб сўраганда, ўша ҳожини мени унга тавсифлаб берган ва марвариднинг нима мақсадга кераклигини ҳам шошиб айтиб қўйган эди. Кейин марваридфуруш икки дона соққани чиқарган, уларнинг рағби худди туя қумалоғининг ўзи экан. У дебди:

«Унга (яъни менга) менинг бу гапларимни оқизмай-томизмай айтгин,— дебди, — отамдан менга кўп мол-дунё мерос қолган эди, уларни марварид тайёрлашга сарф қилдим, натижада мана шу кўриб турганинг икки соққачани пайдо қилдим, холос, (унга айт) умри ва мол-дунёсини менга ухшаб зое кетказиб юрмасин, вас-салом, гапим тамом».

ХАЛИФА ХОТИНИ ВА ЯТИМА ДУРИ

Ҳишом ибн Абдулмаликка Ятима дурини келтиришибди. Бу вақтда халифа ҳузурда унинг хотини — Абдуллоҳ ибн Муошнинг қизи Абда ҳам ҳозир экан. Хотини шу даражада семиз экани, бирор кишининг ёрдамисиз ўз жойидан жилишга қурби етмас экан. Шунда хотинга Ҳишом: «Агар бирор кишининг ёрдамисиз ўз ҳолингча ўрнингдан туролсанг, мана шу дурлар семик

¹ Фарсах — 1200 қалпм.

ўлади», дебди. Хотин урнидан турнига урнибди, кий-
илиб бўлсам бор кучича ҳаракат қилибди. Турнига
урнишини тугатиб булмасданоқ, юзи билан ерга умба-
ноқ ошиб йиқилиб тушибди, хотин бурнидан қон оқа-
бошлабди. Ҳишом хотинининг юз-кузини юшиб, дурни-
нига совға қилибди. Одамларнинг айтишига қараганда,
бу дур-марварид уч миққол экан. У марваридга хос
барча яхши сифатларни ўзида жамлаган, ўзи дум-ду-
малоқ, тоза, ёрқин, суви куплигидан сернам экан.

Наср дейди: у дум-думалоқ тухумсимон, вазни икки
ерим миққолу яна бир миққолнинг учдан биридир, асли
етмиш минг динарга сотиб олинган экан. Бани Умайя
давлати тугагач, Абдуллоҳ ибн Алини ўша Марвон ибн
Муҳаммаднинг гаровга қўйган молни сотиб олиш учун
юборилибди. Шунда унинг қулоғига шипшитиб, (Ҳишом-
нинг хотини) Абдада ўша «ятима» марвариди ва иккита
исирғаси қолган, шуви талаб қил, дейишибди. У аёлни
ҳузурига келтириб, ўша нарсани сўрабди. Аёл унга
жавобан: «Мен сенинг сўраган нарсангни келтириб бер-
сам, сен мендан яна бошқа нарса талаб қиласанми?» деб
сўрабди. У хотинга, йўқ, дебди. Хотин ўша заҳоткеқ
сўраган нарсасини унга топширибди, чунки у барча
исирга безакларини доимо ёнида олиб юрар экан.

Шунда у хотинга: «Сен ўзингга қулай, соқин булган
яхши бир жойни танлаб топгин», дебди. Хотин Шомдаги
бир жойни атабди. Шу билан аёлни ўша томонга юбо-
рибди. Кейин у, ас-Саффоҳ тағин бу ишдан хабардор
бўлиб қолса нима бўларкин, деб ўйлаб, ўзининг тер-
говга чақирилишидан қўрқиб кетибди. Сўнг унинг кети-
дан қобуллик бир қулини жўнатибди, ўша аёлни йўл
четига олиб бориб сўйибди.

Ибн ал-Жассосдан ҳикоя қиллишича, у киши ал-Муқ-
тадир даврида унга бир юз йигирма минг динар нарх
қўйган экан. Шунда у айтибди: «Агар у фарид булма-
ганда эди, мен унга минг динар нарх қўймаган бўлар-
дим».

Ал-Бахтурий шундай деган:

Сенинг менга саховатинг шундайки, унинг зиёси
Қуён нуридан ҳам ортиқ бўлганидай, ҳатто унинг чи-
роғи учиб қоладигандай. Бир наъмат кетидан иккинчи
наъмат келадиган булса, тодага тизилган марварид
қуш-қуш булса, шодага яна ҳам зийнат беради.

Ўша «ятима» марварид шу кунларда ал-Ахсодаги
қарматлар қулида, дейишади. Ўша Абв Абдуллоҳ ал-
Хусани ибн Аҳмад ибн ал-Жассоснинг одамлардан фарқ

қиладиган ҳаддан ташқари қизиқ хусусияти бор экан. Бири шу эканки, жавҳарларни тушунар экан. Бу ишда унинг билафоклигини ҳамма тан олэр экан, ҳеч ким унинг олдиға тушолмас экан. Бошқа хусусияти эса бойлик орттирган экан. Шунинг учун ҳам уни «халқ қорувни» дейишар экан. Қозн Али ибн Абдулазиз ибн ал-Мунажжим қасида ёзган экан. Уша қасидада шу байтлар ҳам бор экан:

Эй Ибн Абдулазиз! Ҳар қандай моллик кишилар ҳам
Умид эгаларининг шоя-шуҳратидан нари ўтолмайди.
Кўрсат унга Ибн ал-Жассосдекларнинг мол-дувёси билан,
Майли кўрсат менга ибн Бармакдек саховат эгасини.

У бахтсизликка учраган: унинг минг минг, яъни миллион динорини тортиб олишган. Ал-Муқтадирнинг онаси ўз ўғлининг ғамини еб юрган экан, ал-Муқтадирни қамоқдан бўшатгандан кейин унинг кўзи олдида юзлаб уловга ортилган қалин кийимларни олиб утибди. Буларнинг ҳаммасини ўз уйидан султон уйига элтаётган экан. Шунда Муқтадирнинг онасидан у молларни сўраган ва она уларни унга берган экан. Бу кийимликлар (аслида) мисрдан келтирилган экан. Уларнинг ҳар бир тойида минг динорлик кийимлик бўлган экан. Уларни уша захотиёқ сотиб битирган, бундай молларга талаб кўп бўлгани учун анча фойда ҳам курган.

Унинг қутиларда сақланган жуда кўп қимматбаҳо тошлари бўлган экан. Юраги сиқилиб хафа бўлган чоғларида ўша қутиларини келтиртириб, унинг тошларини тиззасига ағдариб, ўз қайғусини кетказар экан. Шундай ҳам бўлган: бир кун иш билан банд бўлиб ўз боғидаги ҳовуз четида утирган чоғда кўққисдан уни тутиб олишган. Шунда у ўридан туриб, райҳонлар орасига қимматбаҳо тошларини сочиб юборган. Офат кутарилгач, у ўз боғига яна кирган. Қараса боғда нам рутубатлар йуқолиб усиб ётган гулу райҳонлар сулиб қолибди, резаворлар қуриб, у уша жаноҳирларини топишга ҳам кўзи етмай ачиниб қолибди. Шунда кўзи бир эгатга тушган экан, бундай қараса, унинг барча жавҳарлари уша ерда ётганмиш. Унга бировнинг қўли чузилмабди, паррандалар тумшуклари билан териб, сичқонлар судраб кетмабди. У қимматбаҳо тошларини йиғиб олибди, ғам босиб эгилган қаддини ростлабди.

Хотинининг учинчи хусусияти аҳмоқлиги экан. Чунки бу борада ҳам унинг олдига тушадиганин йўқ экан Абдуллоҳ ибн Сулаймондан:

Абу Бакир ас-Сулийнинг ҳикоя қилишича, ал-Муътадид биллоҳ нуқул айтар экан: Дунёнинг ажойиб нарсаси учта, уларнинг иккитаси бутунлай йўқолган, оти бору ўзи йўқ. Бу икки нарсанинг бири мағриб анқоси, бошқаси қизил кибрит¹. Бу иккитасидан бўлак энг ажойиб яна биттаси (яъни учинчиси) ҳозир ҳам уям бўлеа тамомий одамизод нодонларининг нодони — бунга фақат жавҳарлар кирмайди, холос — бўлмиш Ибн ал-Жассосдир. Бу тангри таоло яратган энг ажойиб маҳлуқотлардан биридир. Балки бундан ҳам ажойибши шуки, у ўзининг ўша эшак ақли билан ал-Муътадид ва Хомаравейҳ олдига кириб-чиқиб турарди, улар билан яқиндан алоқада бўлиб турарди. Улар сақлаш учун буюмларини унга беришар, халифа ҳам уни жуда яхши танир эди.

Ас-Сулийнинг айтишича, ал-Муътасим ўша Аббоса қасрини қуриб бўлиб бўшагач, у ерда жуда ажойиб ўтириш қилиб берибди. Ўша ишпи амалга ошираётганида бутун хонадонини йиғиб, тож маросимини ўтказибди. Шунда унинг ўша кийган тожида «Ятима» марвариди бор экан. Исҳоқ ибн ал-Мусиллий ундан изи сўраб шеър ўқишга тушибди.

Ибн ал-Жассосдан ҳикоя қилинади. Бир киши унинг ўғли ўлгани учун унга таъзия изор қилибди. Шунда таъзия билдириб унга дебди. «Сабр қил, куяверма, мукофот оласан». У унга жавоб бериб: «Биз ҳеч улимга ўрганолмайдиган халқмиз», дебди.

Эй уй, бало секи маҳв этдик?

Кошки эди сезолсам, бошга тушган балонгни

Ал-Муътасим бу шеърдан ниятнинг ёмонлигини пайқаб, у ерга ҳозир бўлганлар ҳам ҳайрон бўлишиб, бир-бирларига қарашиб олишибди, ҳатто улар таажжубга ҳам тушибди. Шунчалик узоқ муддат ичида халифа ва подшоҳлар билан суҳбатлар қилатуриб бундай де-йишга унинг тили қандай борди экан?! Чиндан ҳам ёмонлик юз берди. Ал-Муътасим Сарра мак рао-Самуррага чикдию лекин у бу ерга бошқа қайтиб келмади.

¹ Кибрит — гугурт.

қаср ҳам хароб бўлди. Бу ерда ҳозир булганлардан ҳеч бири ҳам бу ноқеъдан сунг иккинчи бор бу ерда йиғилмади.

ҚОРА ДОГЛИ МАРВАРИД

Райлик биродарларнинг айтишига қараганда Ямин ад-Давлатнинг хазинасида юзида қора догли бор марварид бўлган. Баъзида марваридларда турли туман ранглар, чунончи, оқ кумушсимон, сариғу ваёс ўтининг рангига ўхшаган, кул ранг қўрғошини, қизил миссимон ва қора ранглар бўлади. Буни биз бир марваридда кўрсан эдик. Марваридда бунга ўхшаган бир неча рангларнинг мужассам бўлишини инкор қилувчиларга келсак, бу шу сабабданки, бу хил марваридлар өз ва камдан-кам учрайди. Яна шундай чиганоқларни кўриш мумкинки, катталиги худди чумолядск келади, оқ ялтироқ, шу билан бирга қорамтир, йўл-йўл чизиқларига худди икки хил ранг оқ ва қора ранглар югуртирилгандайга ўхшайди.

Райлик икки биродарнинг айтишича, ўша хазинада хурмо данаги билан зайтун данаги ҳам бўлган экан. Бу данакларнинг бир қисми марваридга айлангану бошқа қисми ўзгармасдан данаклигича қолиб кетган. Лекин биз бир нарсани ҳали аниқлаганимизча йўқ, чиганоқ ичидаги шиллиққурт данакни ё хазафни¹ ейлими, йўқми, буниси бизга номаълум. Чунки ҳайвон нозик-майин бўлгандан кейин, унинг овқати ҳам шунга муносиб бўлиши зарур. Кейин улар данакка марварид ўралган демаганлар. Демак, шундай деганда, иш анча ўнгай бўлган бўларди. Шунда биз қатламларнинг ҳаммаси бир йўла пайдо бўлганими ё аста-секин биттаси кетидан яқинчиси пайдо бўлганими — шуни билган бўлардик. Лекин бу ҳол ал-Киндий айтган ўша тиббий марварид ҳақидаги гапга қарама-қарши келади. Ўша марварид ичида (айтилишича) чиройли дони бўлиб, уни офтоб ё чироқда кўриб бўлади, унга қобиқ ўралган бўлади. Агар ўша қобиқни дон устидан шилиб олишса, унинг ичидан қобиққа ўхшаган ўша дон чиқади. Лекин таъкидлаб кўрсатишларча бунинг булиши мумкин эмасмиш.

Мана бундай гаплар ҳар бир ўлкада ҳам бору лекин бирорта одам уларни кўрмаган, ваҳоланки баъзи одам-

¹ Хазаф — лой.

лар ундай жапҳарларни кўрганман, деб даъво қилади ёки яқингинада кўрилгани ҳақида биронларнинг гапларини келтиради. Яна шундай гаплар узундан-узун олиб далил билан қўшиб келтирилган бўлади.

МУНЧОҚ

Подшоҳларнинг тожларида майда мунчоқлар булади. Булар «Харазот ал-Малик»—«Подшоҳ мунчоқлари» дейилади. Булар уларнинг тарихларини белгилани учун ишлатилган. Бу худди қимор ўйинидаги ютуқ кабилдир. Бу шундайки, ҳар гал йил тугани билан шодага бир мунчоқ қўшиб қўйилган. Ана шунда қайси шоҳ қанча йил ҳукмронлик қилгани маълум бўлган. Шу тариқа ҳар бир валнаҳд, яъни шоҳ бўлган киши ўзидан кейин шунини қайтарган.

Хусрав Нуъмонни ўлдирганида Лабид Нуъмонга бағишлаб шуларни айтган экан:

У подшоҳлик мунчоқларини ҳужжат шартда йигирма йил асради.

Яна у йигирма йил то сочи оқариб улмагуича асради.

Хусравларда мунчоқ ўрнини ўтаган нарса энг гўзал, кўзни қамаштирадиан дурлар эди.

Ал-Фараздақ айтган экан:

Сен шоҳлик мунчоқларини унинг пешона тепасида кўрасан.

У булса жимгина турадиган, ёш, тишлари едирлмаган.

Хусрав-шоҳларда ҳам шунга ўхшаган дур жоҳворлардан тасбеҳлар булган, ундаги ҳар бир шодада йигирма биттадан донаси бўлган. Улар Ҳамза эслаганидек Наск шумора деб аталади. Чунки наск «Ависто» китобларидаги боб сонларига мослаб бўлинган. Доналар маълум тартиблар билан жойлашган, уларни расм-русумларга кўра ҳар кун эрталаб тасбеҳ ўгириб, бармоқлар билан қайтариб турилган.

ТУЯҚАШ

Ал-Маъмун ал-Восиқни¹ яхши кўрган, унинг тарбиясига қаттиқ киришган эди. Бир гал сафарда у билан

¹ Ал-Маъмун — халифа ал-Маъмуннинг туяқаш, у 842—847 йиллар орасида ҳуки сурган.

ёнма-ён кетаётган экан туякани ашула айтиб, туяларнинг ҳайдай бошлабди. Шунда Маъмуи ўгли ал-Восиқни уй-қусидан уйғотиб қўйишидан чўчибди. У туяканига, ашула айтмагани, деб бақириндан андемага бориб, тасбеҳининг ипни узиб, ундаги марварид доналарини бирикетиш то теккунча отаверибди. Туяканига марварид донаси тегиб, Маъмуиға ўгирилган экан, у жим бўлишга ишора қилибди. Кейин эрталаб Маъмуи ишонган кишиларидан бирини ўша марварид отилган жойга жўнатиб, сочилган марварид доналарини тердириб олибди. Марваридлар худди отилган тошлар каби тушган жойида турган экан.

СОБИТ ҚАДАМ

Умм Жаъфар Зубайданинг ҳам тасбеҳи бўлган экан, унинг тузилгани ҳақида китобларда ҳеч нарса дейилмаган, лекин айтишларига қараганда, ар-Рашид билан ўша хотин ўртасида Амора (Умора) ибн Ҳамза ибн Маймуининг покизалиги ва олижапоблиги ҳақида гап айланиб қолибди. Хотин ар-Рашидга: «Собит қадамлар оёғи мол-дунё ҳиди анқиган жойда тойиб кетади. Уни чақирганда, мана шу тасбеҳимни унга совға қилгин. Бу тасбеҳ эллик минг динорга сотиб олинган. Агар у бунни олмай, қайтариб берса, унинг покизалигини тан оламан», дебди.

Ар-Рашид хотин айтганидай қилди. Ундан кейин айтишларича, бу ишни бажаришда ар-Рашид гезал бир йул тутди. Ниҳоят ўша мўлжалланган тасбеҳни унга берди. Амора ибн Ҳамза тасбеҳни ундан олиб, унинг сяховатига миннотдорчилик билдирди ва олдига қўйиб қўйди. Гап тугаб у кетишга ўрнидан тургач, тасбеҳни қўйган жойидан олмай, ўша ерда қолдириб кетди. Шунда Зубайда: «У бунни унутибди», дебди. Кейин ар-Рашид тасбеҳни бир ходими билан бериб юборди. Шунда Амора ходимга: «Агар рост гапирётган бўлсанг, шу тасбеҳ сенки була қолсин», деди.

Ходим қайтиб келгач:

— Амора бунни менга совға қилди,— деб айтди.

Зубайда ходимга минг динор бериб, тасбеҳни яна ўзинга қайтариб олди.

Агар бу ҳикоя қилганимиз аёлнинг текис тасбеҳларига тааллуқли бўлса, улар ёқутлардан бўлиши керак. Бордию гап бошқа нарсалар ҳақида борса — бу ҳамма-

сидан ҳам бўлиши мумкинроғи — жудаям ажойиб дурлардан бўлган бўлиши керак.

Бу ерда Амора ҳақида ҳикоя қилинди.

БЕКТИЛГАН МЕШ

Абу-л-Ҳуқайфа бойлигини хазина деб аташган экан. Бу «Маск ал-ҳамал» — қуй терисидан бўлган меш деб юритилар экан. Чунки булар қузи терисига уралган жавоҳир ва безаклар бўлган экан. Кейин мол-ҳуқуқнинг терисига урашган, кейин туя терисига урашган. Туя терисидан бўлган мешга уралган жавоҳирларнинг қиймати ун минг динар турган. Бу қимматбаҳо буюмлар тўй вақтида омонат олиниб турилган. Худо раҳмат қилгур пайғамбар алайҳиссалом Ҳайбар аҳлини қуршаб олгандан кейин улар билан қон тукилмаслик ҳақида келишиб олдилар. Шунда улар шаҳарни бушатиб кетадиган бўлишди. Нимаки уловга ортиб кетиш мумкин бўлган нарса бўлса, ўзлари билан олиб кетишадиган бўлишди. Пайғамбарга эса олтин, кумуш ва халқалар яъни совутлар қолиши керак бўлди. Бунда ҳайбарликларга шундай шартлар қўйилдики, улар у молу мулкдан ҳеч бир нарсани бекитиб қўймайдиган ва уғринча бирор нарсани олиб кетмайдиган бўлишди. Бордию улар бу айтилганнинг аксини қилишса, у ҳолда ҳеч ким уларнинг тарафини олмайдиган бўлди, келишув ҳам таъсир қилмайдиган бўлди.

Лекин ҳайбарликлар аҳдларига вафо қилмадилар. Улар ўз ихтиёрларича ўша маск-мешдан бирини бекитишибди, кейин бошқасини бекитишибди. Бу кейингисида Ҳайй ибн Ахтаб деган кишининг мол-дунёси бор экан.

Бу воқеадан илгари Бану Назир қабиласи ал-Мадина шаҳридан суриб чиқарилиб, Ҳайбарга қувилгач, ўша кишининг ҳам мол-дунёси ўзлари билан бирга бу ерга олиб келинган экан. Шунда Шуъба ибн Амрга пайғамбар: «Ҳаййнинг меш-халтаси нима бўлган?» деб савол берибди, шунда у «нафақаю харбий харажатларга кетган» дебди. Шундан сал олдин Ҳайй улдирилган экан, пайғамбар алайҳиссалом амр қилиб, аз-Зубайрга, азоб берсанг ҳам Шуъбанинг бу қилган ишини буйнига олдиргин, дебди. Кейин нимаки билган бўлса, буйнига олибди: «Мен Ҳаййни курган чоғимда, у фалон жойдаги ликтон уйнинг авлоғини титиб юрган эди», дебди у терганга. Кейин ўша жонни бориб ахтаришган экан, у ерда

унинг мол-дунёси солинган меш-халтасини топишибди. Шундан кейин Шуъбани банди қилиб қўл-оёғини бойлаб ўлдиришибди ва мол-дунёси ўртада булғинибди.

Ал-Ҳажжож ҳақидаги гапда айтилишича, у уз ҳукмронларининг бирига мактуб ёзиб: «Бизга бир ўқдон, яъни бир қоп марварид юборгин, уни баҳраж килиб жўнатгин», дебди.

«Баҳраж» сўзини форсчадан ким арабчалаштирган бўлса, унинг назарида ёмонлик англанади. Аслида бу сўз ҳиндчадан ўтган. Бу тилда «яхши»ни — «б» билан ёзиладиган «баҳла» дейишади, ёмонни эса «набаҳла» дейишади. Яна худди шунингдек форсчадаги «б» билан ёзиладиган «баҳла» арабчада «ф» билан ёзилади. Ҳатто уларнинг энг яхши тилларидан бирининг номи фаҳлавий бўлиб, бу билан уни энг устун турадиган тил демоқчи булишади.

Яна айтишларига қараганда, арзимас — ёмон дирҳамларни «набаҳра» ҳам дейишади, яна туғри катта йулнинг урталари бурилган бўлса ҳам шундай дейилади.

Лекин бу хабарлар араблар уртасида ҳам юргани учун уларда «баҳраж» сўзи ёмон маънони англатиб келган. Ал-Ҳажжожга энг арзон ва паст нарсани юбориш нимага керак бўлган экан?! Шунингдек Абу Муҳаммад ал-Қутайба ҳам (бу ҳақида фикр юритиб) шундай деган: у уша қопни туғри катта йулдан олиб келмай, бошқа (куз тушмайдиган) арзимас — қинғир йуллар билан олиб келгин, демоқчи булади.

Бу билан эса уша келтираётган нарсаси бирор бадога гирифтор бўлмасин, ёмон ниятли қароқчилар ё ушр йиғадиган солиқчилар даромадининг ундан бирини йиғамиз деб, олиб келаётган нарсаларини умариб қолишмасин, деб қўрқилган. Ал-Ҳажжож чопарига уша молларни олиб келаётган вақтда бекитиб, жуда эҳтиёт билан келишни тайинлаган. Чопар шундай қилган ҳам.

ҚАБИҲА

Қабиҳа уз угли ал-Муътаззга биродарни ал-Муаййидни ўлдиришни маслаҳат бергач, Қабиҳа ал-Муаййиднинг онасига рамазон ойида дурдан бўлган бир тасбеҳ юборган, унинг қиймати тўрт минг динор турган. Қабиҳа тасбеҳ элтган орқали унга: «Шу тасбеҳни ўгириб юргин, эгачим», дейишни тайинлаган. Ал-Муаййиднинг онаси тасбеҳни олиб, ҳованчада майдалаган ва қоғозга

ураб, келтирган одам билан уни яна эгасига қайтариб юборган. У урамни чопарга бераётиб: «Мендан эгачимга салом айтгиц, яна унга, тасбеҳ қон ҳароратини со-вутолмас экан, дегил», деб қўйишни тайинлабди.

Миср ҳукмронининг элчиси ва алавийлардан булмиш ал-Ҳоким Биамруллоҳ номи билан машҳур булган ат-Тоҳиржий уша «Амр ал-Мадина» деб танилган алавийни уриб улдиргач, у алча вақтгача Амир Ямин ад-Давла тагин менга қарши бирор юрши қилиб қолмасин, деб хавфсераб юрди. Аслида унинг ақли калта эди. Унинг доимий хавфсераб юршии дилгирлик касалига гирифтор қилди. У ҳамширасидан бор булган барча жавоҳирни олиб, унинг устига узнда булган ҳамма қимматбаҳо тошларни қўшиб майдалади. Бунда у, одамлар менинг қилган бу ишларимни эшитиб қолса, барча қимматбаҳо тошларимни туйиб йўқ қилганимни билинса, мендаги ишод кетади, бир маҳалги кирдикорларим ювилади, деб ўйлади.

БИР ХАЛТА ЖАВОҲИР ВА ФОЛБИИ

Ал-Киндий айтган: ар-Рашид ўша Яҳё ибн Халидга бир халта жавоҳир бериб, буни сақлаб қўйгин, деб топширган экан. У халтани уй устида шундоқ оёқ остига қўйиб қўйибди. Уйидан ташқарига чиқиб кетаётиб халтани бекитиб қўйишни унутибди. Кейин уни хизматкорларидан бири олиб кетибди. Маълум вақтдан кейин уни эслаб уйига қайтган экан, халтани уз жойида кўрмабди. Уни йўқотганига жуда ачинибди. Шу вақтда мен (ал-Киндий) унинг ҳузурда эдим. Кейин у кўзлари кўр фолбиин Абу Яъқубни чақиртириб келди. Яҳёга унинг келганини хабар беришгач, ҳузурда бўлганларга қараб: «Даминглариңи чиқармасдан утиринлар, сизлардан у ҳеч нарсани эинятмасин, бўлмаса унинг очаётган фолни бузилади», деди. Абу Яъқуб хонага киргач, Яҳё унга қараб:

— Мен сендан бир нарсани сўрайман, сен унинг нималитини тошиб бергин, — деди.

Абу Яъқуб бир оз ўйлашиб сукутга кетди, кейин жавоб берди:

— Сен мендан йўқолган нарсани сўрамоқчисан.

— Уша нарса нима?

Шу билан у ўйга чўмиб кетди. Узок ўйлаб туриб, қўлини-қўлига урди, сўнг деди:

— У парсаингиз жудаям юксак, қимматбаҳо шода, ўзи оқ, қизил ва яшил, у халтада турибди, халта эса идишда.

Яҳё унга:

— Топдинг, — деди. Кейин ундан сўради:— Шунки ким олднйкин?

— Хизматкор — фаррош олган, — деди.

— Уша парса қаерда? — деб серади Яҳё.

— Ахлатхонада, — деди фолбин.

— Шунда Яҳёнинг кўнгли таскин тошиб, қайғуси қамайди. У хизматкорларга қараб:

— Унинг изини ҳовлимиздаги ахлат ташлайдиган жойдан ахтаришлар, — деди.

Бориб қарашса, ахлатхонада бир нарсанинг чеккаси чиқиб турганимиш. Устини очиб қарашса, бир халта чиқибди, унинг ичини очишса, ундан анвои қимматбаҳо жавоҳир бор эмиш, у шундайям бебаҳо экинки, нархнин ҳеч ҳам белгилаб бўлмасмиш.

Кейин Яҳё ўз хизматкорига:

— Эй ғулом, бу кишига беш минг дирҳам пул бериб юборгин, кейин фалончига фармон бер, бизнинг ёнимиздан бу кишига беш минг дирҳамга бир уй сотиб олиб берсин, — деди.

Фолбин унга жавобан:

— Мана бу беш минг дирҳамни олиб кетаман, лекин бизга бу ердан ҳеч ҳам манзил сотмайди, — деди.

Яҳё унинг қандай қилиб фол боққанини сўраган эди, у бу борада жавоб бериб айтди:

— Фол сезгилар ёрдами билан рўёбга чиқади. Лекин мен кўзлардан маҳрумман, шунинг учун мен қулоқ билан иш тутаман. Аммо хонанга кириб бирор нарса эшитаман, деб умид қилган эдим, бўлмади, ҳамма ёқ жимжитлик, ҳеч нарса эшитолмадим, довдираб қолдим. Узимга-ўзим: «Шўрим қуриди» дедим. Бир огиз ҳам сўз эшитолмагач, қўлимни гиламга ургандим, у ерда қўлимга хурмо пўчоғи чиқиб қолди. Шунда ўзимча: «Бу хурмо пўчоғи идиши бўлиши керак, бу идиш (яъни пўчоқ идида) оқ, кейин қизил, кейин яшил нарса бўлиши керак. Демак, бу нарса шу рангларга ҳос бўлиши керак, кўригининг эса шодага ўхшаган нарса бўлиши керак. Бу сифатлар эса халтадаги жавоҳирларга ҳос бўлиши турган ган. Шунда мен, буни ким олднйкин, деб фикр қилиб турган эдим, бирдан эшак ҳанграб қолди. Ёв эса беадаб бўлиши мумкин, деган ўйга олиб келди. Шунда

мен уйлаб туриб: «Шоҳлар молнга хизматкор фаррошлардан булак ҳеч ким кул теккизишга юрак бетлай олмайди», дедим. Сен мenden унинг қаердалигини сўраган эдинг, шунда бировнинг «Буни ахлат тукадиган жойга ташлаб кел», деганини эшитиб қолдим.

Кейин Яхё унга қараб:

— Хўш майли, лекин бизнинг сен ҳаққингдаги буйруғимизнинг булиш-булмаслигини қаердан билдинг?— деди.

Фолбин унга:

— Мен аввалги беш минг дирҳам ҳақида буюрганинда, гуломингни «хўп беладил» деганини эшитдим. Шунда, мен буни олар эканман, деб билдим. Лекин иккинчи марта беш минг ҳақида гапирганинда, гуломларингдан бирининг «йўқ» деган овозини эшитдим, шундан бунинг булмаслиги тушундим.

У шундай дедию беш мингни олиб чиқиб кетди. Орадан кўп вақт ўтмасданоқ бармақийлар билан булган ўша воқеа юз берди ва улар фалокатга йулиқдилар.

ЧОЛ ВА ЧУМЧУҚ

Фойдали масаллардан бирида шундай дейилган: Бир чол киши бир чумчуқ тутиб олибди. Шунда чумчуқ ҳалиги кишига:

— Мени нима қилмоқчисан?— дебди.

— Сўйиб эмоқчиман, — дебди чол.

— Мен билан туймайсан, — дебди чумчуқ кишига қараб, — чунки мен сенга ярим луқмадан ортмайман. Бордию сен мени қўйиб юборсанг, сенга учта ҳикматли сўз айтиб бераман, унга амал қилсанг, катта фойда кўрасан.

Чумчуқ айтган фикр чолга маъқул тушди, улар таңгри таолони гувоҳ келтириб келишди. Кейин ҳалиги чол:

— Қани ўша ҳикматли сўзларингни айт-чи?— дебди.

Чумчуқ кишига:

— Ўтган ишга ҳеч қачон пушаймон қилма, қулга киритишинг мумкин булмаган нарсага ҳаракат қилма, ақлинг бовар қилмайдиган ишга ҳеч хам ишонма.— дебди.

Киши узича уйлаб:

— Буни ейнидан кўра айтганини қилсам яхшироқ эмасми.— дебди чол ва чумчуқни бўшатиб юборибди. Чумчуқ учиб бориб деворга қўнибди.

— Агар ўз айтганинда қаттиқ туриб, меганинда ичимдан каптар тухумидай бир марқарди,— дебди чумчуқ чолга.

Чол чумчуқни қўйиб юборганига пушаймон У чумчуқни қайтариб қафасга солиб олмоқчи шунинг учун жон талмис чумчуққа қараб:

— Кел, қайт жойингга, — дебди,— мен сен учсим-кунжут уруғини тозалаб, муздек сув ҳам тақўйибман.

Чумчуқ чолга қараб шундай дебди.

— Эй одам боласи, сен мени суёлмадинг ҳам мадинг ҳам, ҳатто мен айтган гапга амал қилолма ҳам. Сен мени қўйиб юборганинга ачинаяпсан. Мени ўз жойимга қайтармоқчи бўлаяпсан, лекин бу қўлингдан келмайди. Ундан кейин уйлаб ҳам кўрмад бутун гавдам каптар тухумидек келмайди-ку жиғиним қандай қилиб ўз гавдамдан ҳам каттароқ нарсасиғдира олади?

Чумчуқ шундай дебдию учибди-кетибди.

ЗУМУРРАД ҚАДАҲ

Бир гал ал-Маъмуннинг зиёфатида соқийнинг қули да ажойиб бир қадаҳни кўрдим, у афтидан худди тарози палласига ўхшаб кетардию аммо узи зумурраддан ясалган эди. Айтишларига қараганда уша қадаҳ сомонийлар хазинасида бўлган экан. Уша Буғрохон ат-Туркий даврида бир сабаб булиб сомонийлар давлатининг иши юришмай қулаган кезларда қадаҳ бу ерга келиб қолган экан. Минг динорга яқин пулга сотиб олинган экан.

ҲАДИЯ ҚОШИҚ

Айтишларига қараганда, бир гал меҳржон байрами куни ал-Мутаваккил ҳузурига Бахтияшув кириб қолибди. Шунда ал-Мутаваккил унга:

— Сенинг ҳадянг қани?— деб сураб қолибди.

— Менинг ҳадям шундай нарсани, унга ўхшаган нарсага сендан олдин ўтган бирорта халқ ҳам, подшоҳ ҳам эга бўлолмаган,— дебдию қўнидан забаржаддан ясалган вазни саккиз мисқол бир қошиқни чиқарибди. У шу билан отаси Жибрилдан эшитган мана шу ҳикоясини айтиб берибди: «У киши Яҳё ибн Холиднинг канизи Но-

нирга бағишлаб қасида ёзган экан. Вақти келиб у киши ўша ёзилган мадҳияни ўқиб бераман, деб канига олдиға кириб келса, у шу қошиқ билан авор сятган экан. У қилаётган ишдан бушаб, авор сувини сиқиб булғач, аёл унга: «Мана шу қошиқ, сен ол», дебди. Шу билан отам, мана шу қошиқни олган экан.

— Бунг эшитиб қошиқни кўрган ал-Мутаваккил беҳад ажабланиб шундай дебди:

— Чиндан ҳам бу қошиқ учун одамлар ўзларини ҳалок қилишса арзийдиган экан.

Кейин унинг нарҳини аниқлаб берсин, деб заргар Аттобни чақиртириб келишибди. У бўлса рад қилиб:

— Бу нарсанинг қийматини билолмайман, — деганмиш.

ДАРЕ

Ал-Мансурнинг узукка кўз бўладиган зумраддан тоши бор эди. Унинг оғирлиги икки мисқол келарди, ўзининг яшил рангга ўхшашлигидан уни одамлар «Дарё» деб аташарди, ўзини қирқ минг динорга сотиб олинган эди. Бу балки ўша ар-Рашид Дажла дарёсига улоқтириб юборган «Исмоилий» деган тош бўлса эҳтимол.

ЗУМУРРАД АСО

Ҳикоя қилишларига қараганда, ал-Муътасим ўзига яқин ҳамтовоқлари билан улфат бўлиб ичиб ўтирган экан. Шунда тўсатдан у улфатлари олдиға узунлиги бир тирсак келадиган зумурраддан ясалган бир асонни қўйибди. Шунда ал-Муътасим шерикларига қараб:

— Қайси биринг мана буни биласан, унинг нарҳи қанча? — дебди.

Ўтирганлар уни ушлаб кўриб, ҳеч ким бу борада лом-ним дейишолмабди, ниҳоят у нарса Абдуллоҳ ибн ал-Махлуъ қўлига келибди. Бу киши:

— Мен биламан бу асон, — дебди. — Умм Жаъфар (Жаъфарнинг онаси) буни сақсон минг динорга сотиб олган эди. Сотиб олган пайтда унинг учи йуқ эди, илгарилари эса унинг учиде қизил ёқутдан ясалган қуш буларди.

Ал-Муътасим бу гапини этишиб, хазинадорига бую-

рибди, худди ўшани топиб келасан, булмаса каллангнинг оламан, деб. Орадан кўп вақт ўтмай ўша қушни топишибди ва ўша заҳотги уни асога ўрнатиб қўйишибди.

Зумрад аслида бўш жавҳар тош, фақатгина у бир тирсак узун бўлсагина синмай туриши мумкин, бу ҳолда унинг эни ҳам шунга ярашур бўлиши керак. Шунда у қаттиқгина булиб, дарровгинада синмайди. Ё бўлмаса у бир неча парчалардан иборат бўлиши керак. Бу парчаларнинг бир-бири билан бирлашиб кетиши уларни маҳкам қилиб қотириб туради. Шу билан бирга бу парчалар тешилади, кейин ичидан сим ўтказилиб шода қилинади ва охири маҳкамланади. Бунда унинг сиртқи тузилиши шундай бўлиш мумкинлигига далолат қилиши мумкин. Энг енгил парча зумрадларни ўшандай сimgа ўтказиб тузиш билан бирлаштириш мумкин.

Миср ҳукмдори аз-Зоҳир ибн ал-Ҳоким байрам кунини уловида ўтиб кетаётган экан, салласининг бир чеккасига уч дона жудаям ажойиб дур қадаб қўйилган экан, қўлига эса қаллиниги бармоқчаю узунлиги тирсакча келадиган зумраддан ясалган асо тутиб олган экан. Асонинг қамчин бириктирадиган томонига худди ўша салласига қадаб қўйилган марваридга ўхшаш учта нафис дур қадаб қўйилган экан.

Ал-Хатибий яна шундай дейди: Миср ўлкаларидан бири Ихмидда оқ тошдан бўлган бир бино бор экан. Бу бино қадим юнонликларда «Дор ал-ҳикма» («Ҳикмат уйи») деб аталар эди. Бу эса юқори Миср бўлиши Саида ибодатхона бўлган. Бу ибодатхона биносининг узунлиги эллик тўрт тирсак, эни булса уттиз тўрт тирсак қилиб қурилган. Унинг деворлари думалоқсимон, деворнинг узунасига учдан бир бўлагига юқорига қараб дарахтлар суврати ўйиб ишланган, ўрта қисмига хайвонлар суврати ўйилган, учинчи паст қисмига эса одамлар шакли ўйилган. Буларнинг ҳар бирининг ёнида ёзувлар бор, лекин ҳозир уларни ҳеч ким ўқий олмайди.

УЙДИРМА ВА ПУШАИМОН ТОШИ

Аммо илгарилари анчагинасини келтириб ўтганимиз каби бундан бошқа уйдирмалар ҳам кўп. Булар қаторига ал-Жайҳонийнинг «Китоб ал-масолик» — «Йуллар китоби» ҳам киради. Унда айтишларича, Румияда шаҳидларнинг бошлиғи Истефонус (номига қўйилган) каниса-ибодатхона бор. Ана шу канисада қурбонликка сўйил-

ган қишнинг (тимсоли) зумурраддан ясалганмиш, унинг бўйи — узунлиги йиғирма тирсак, эни олти тирсак эмиш, уни олтидан ясалган ўн икки тимсол кутариб турганмиш. Бу кутариб турганларнинг ҳар бирининг бўйи икки ярим тирсакдан булиб, кузлари қизил ёқутдан эмиш. Бу қанисанинг олтидан ясалган йиғирма саккиз эшиги бор эмиш. Яна қанчадан-қанча ёғоч эшиклардан ташқари мингта эшиги олтинга ўхшаган нарса — жездан ясалганмиш.

Бордию агар бу ҳикоя форс ери ҳақида туқилган бўлганида эди, унда мен, ўша қурбонлик қилинган зот тимсоли зумуррад хазинасидан бўлгану кейин ёниб эриб кетган бўлса керак, деб айтган бўлардим. Бунда мен зумуррад билан олов ўртасидаги чиқишолмаслигини (яъни зумуррадининг оловга чидай олмаслигини) билдириб, ўзимни билмасликка солган бўлардим.

Худди шундай уйдирмага менинг эшиклар сон-саногии ҳақидаги нақлим ҳам киради. Бу гўё ўша ибодатхонада бу эшикларни бир-бирига туташтириб бириктирган девор йўқлигини тақозо қиладигандай мулоҳаза туғилади.

«Китоб далил ад-дунё ва л-охират» — «Дунё ва охирага йўлланма» деган китобда айтилишича, дунёни ўраб турадиган Қоф тоғи яшил зумурраддан эмиш, унинг тагидан то чуққисигача оралиқдаги бўлган масофа саксон фарсах келармиш. Самонинг кўм-кўк булиб кўрinishи ҳам ушанинг таъсиридан, шайтонлар ҳам забаржадни уша ердан олармуш-да, одамлар қулига тарқатармиш. Тангри уларнинг бу қилган ишларига яхшиликлари билан мукофотласин.

Шунинг учун ҳам, таъкидлашларича, ўша шайтонлар (жуссасини) ҳам тангри унга (яъни зумуррадга) ўхшатиб майдалаб юборганмиш. Бу балнд тоғ ҳақида шаманийларнинг сузи ҳам шунга ўхшаш, улар эътиқодича, бу тоғ шимолий қутб тагида эмиш. Унинг тўрт томони ранг-баранг ёқутлардан иборат эмиш. Кўкимтир ранглиси эса биз томонга қаратиб қўйилганмиш, самонинг кўм-кўклиги худди ушанинг кўкимтирлигидан эмиш. Бу балки Зу-л-қарнайн (икки шоҳли) ҳақида айтилган қиссага ўхшашдир. У шундайки, бир маҳал Зу-л-қарнайн зулматлар юртига кириб борганмиш-да, одамларининг от туёқлари тақиллаб тошларга текканмиш, бундан туёқларнинг қаттиқ тақир-туқури титилганмиш. Шунда у ўз шерикларига қараб:

— Бу тошлар пушаймон тошидир, уни олган ҳам,

олмай қолдирган ҳам баб-баровар пушаймон қилади,— дебди.

Баъзи одамлар қоронғуда ўша тошдан олганмиш, баъзилари олмай ўтиб кетганмиш. Вақти келиб ёруғлиққа етишгач, тошни олганлар унга назар ташласа, бу тош забаржад эмиш. Шунда олганлар, эҳ нега кам олдим, деб уни йўқотганига ачинганмиш. Шунинг учун ҳам забаржаднинг энг яхшиси қоронғу зулматлар юртига нисбат берилади. Одамларнинг таъкидлашларига қараганда, одамлар қўлида булган ўша забаржадлар бир замонлар ўша ердан олинган забаржадларнинг қолдигидир. Борган сари унинг нархи ошиб борапти, чунки унинг нухаси камайиб борапти.

Лекин Ер юзининг ҳамма томонида ҳам тула-тукис зулмат босган бирор жойни тополмайсиз. Бордию агар теварак-атрофи беркитилиб, усти ёпилган булса бошқа гап, унда қоронғулик бўлиши мумкин. Фақатгина қутблар тагидагина олти ойдан ортиқ булмаган вақт давомида қоронғулик қопланиб, кейин доимо ёруғлик келиши аниқ. Қасам ичиб айтаманки, зумуррадни зулмоний зулматдан чиққан дейиладиган булса, фақат унинг кони жиҳатидан шундай дейиш мумкин. Чунки бу хил конда чироқсиз ишлаб бўлмайди. Худди шу хусусияти билан зумуррад кони бошқа маъдан конларидан ажралиб туради. Зулматли ер ҳақида бундай бемаъни гапларни таъкид қилиб утиришнинг ўзи ҳам вақтни бекорга йўқотишдан булак нарса эмас. Йўқса, ахир, ер юзнда доний зулматли ерлар йўқ-ку. Гарчи қоронғулик — кечаси бир неча ой давом этадиган жойларга ишора қилинса ҳам, лекин бу яратилган инсон ўзининг маълум табиати билан бу туннинг совуғига ҳам чидай олмайди.

Зумуррад хосиятига онд бундай уйдирмалар ҳақида ҳикоя қиладиганларнинг ҳаммаси бир оғиздан келишиб олишгандай таъкидлашади, уларнинг бу хил гапларига заҳарли илоннинг кўзи зумуррадга тушдими, бўлди, ўша заҳотни унинг кўзи оқиб тушади, деган гаплар ҳам киради. Бу ҳам майли, ҳатто бу фикр «Кутуб ал-ҳавасс» — «Хоссалар ҳақидаги китоблар»да ёзилиб, оғизма-оғиз тарқалиб, ҳатто шеърларда ҳам келган.

Абу Саид ал-Фонимий шундай деган:

Сувлар оқар ариқда шаркллабу айланиб,
Сочилмаган зумуррад гиёҳлардан ҳар қачон,
Ҳам дийдаю басардан ажрлишдан хавфсизраб
Зумуррадга кўз тушган ҳар бир заҳарли илон.

Абу Наср ал-Утбий ўзининг бир рисоласида айтган: ҳар бир нарса зоти илоҳийнинг тақдир қилганига кура ўзига хос сифат ва қувватга эга: шундайки, мана бу зумурраддан жинларнинг кўзи уйқилиб тушади, ёқутлар эса хайвон заҳарларига қарши ишлатилса фойда беради, қаҳрабо эса тушиб кетган сомон парчасини тортиб олишга қодир бўлади. Ятту сутли булгани учун кукпуруш — баққол кўзини ўйнатади, чунки унда сут бўлади, сутда эса ёғ бўлади.

Ҳикоя қилувчиларнинг ҳаммасининг бу хусусда бир хил фикрда бўлишларига қарамай, тажрибада курилганида бу фикр тасдиқланмади. Мен бу борада шунчалик кўп тажриба олиб бордимки, ундан ортинги олиб бориш ҳам амри маҳол эди. Илон бўйнига зумуррад шодасини осиб қўйдим, илон солишган саватга зумуррад шодасини илон кўзи олдида луқ қилиб, у ёқ-бу ёққа айлантриб кўрдим, бўлмади. Ҳатто булар иссиқ вақтларда таъсир қилармикан, деб ўйлаб, жазирама иссиқ кезларда ҳам ё бўлмаса совуқ вақтларда таъсирчан бўлармикан деб, совуқ кезларда ҳам ўшандай тадбирларни қилиб тўққиз ой давомида синая кўрдим, турли хил йул ўйлаб топавериб, ҳатто бу борада ишлатмаган амалим ҳам қолмади. Натижада илон кузида унга суртилган зумуррад сурмасидан булак ҳеч нарса қолмади. Қайтанга аксига олиб бу тажрибалар илон кўзи нурининг ўткирлигини оширса оширгандиру лекин сирасини айтганда, илонларнинг кўзларига ҳеч қандай зарар етмади.

НАРЧА ТОШ

Амир Ямин ад-Давлатга Ҳинд тарафидан бир нарча тошни келтириб берилди. Бу тош ўзининг тозаллиги билан эмас, балки яшиллиги билан зумуррадга ўхшаб кетади. У ўймакорга шу тошнинг шаклига эйён етказмай уртасини косага ухшатиб уйиб, ичини олиш кераклигини буюрди, ўймакор ҳам амирнинг айтганини қилди. Агарда бу тош зумуррадга ўхшашлардан булганида эди, у ҳолда ярим ратлга ошган бўларди.

ЯШИЛ ТОШ

Ковчилардан бирининг хабар беришига қараганда, Нишопурдаги феруза конига яқин жойда қандайдир бир

яшил, шаффоф тош куриниб қоларкан, уни одамлар зумурад булса керак деб уйлашибди. Бу тош парчасини ажратибганда, катта-катта булак ажралиб чиқаркан. Бу тошларни ҳар йили шу ерга келиб турадиган бир савдоганр киши сотиб олар экан.

Яна у шундай дейди:

«Мен унга бир нарча темирни ишқаладим, темир унинг рангидан бўялиб қизил тус олди, шу билан бир ҳафтагача темирдан қизиллик кетмади. Шунда мен унинг қалқанд эканини англадим.

ФЕРУЗА

Фазнадан Шероз ҳокимига вакил бўлиб борганлардан бирининг ёзган хатида эсланишича, Султонуддавла ибн Баҳоуддавла уйида думалоқ шаклли, катталиги улкан олмадай келадиган ажойиб бир ферузани курган. У мажлисхонанинг пардаси олдига осиб қўйилган экан.

Наср айтган: Исфаҳоннинг кадхудоси Абу Али ар-Рустамийнинг ферузадан хонтахтаси булган экан. Вақт келиб Мардовиз ибн Зиёр унинг хонадонининг кўлини кўкка совургач, ўша хонтахта акаси Вашимгир улушига ўлжалар орасида унга тушиб қолган. Кейин ўша хонтахта Бесутуи қўлига тушган. Бу киши уни Жошак қалъасига қўйиб қўйган. Кейин бу хонтахтани Бувайҳийлар хонадони қўлга туширғач, уни Райга келтиришган. Менимча, мен Журжонда бўлган кезларимда дабдабасини эшитганим хонтахта ана шу бўлса керак. Ушанда мен Шамеулмаолий Қобус ибн Вашимгир Хуро-сонга юриш қилиб ўтмасидан илгарин Жошак қалъасида унинг олтиндан хонтахтаси бор, деб эшитган эдим. Ушанда, бу хонтахта ферузадан ясалган деб, гап тарқалган эди, Қобус ҳам бу хонтахтаси билан мақтаниб қўярди. Орадан кўп замонлар ўтиб кетганлиги сабабли мен ўша хонтахтага ўрнатилган феруза ва унинг миқдори ҳақидаги гапларни унутганман.

Наср айтган: Амир ар-Радий Нух ибн Мансурнинг ферузадан ясалган бир қадаҳи булар эди. Бу қадаҳга уч ратл шароб сиққан, уни Ироқдан келган бир ўймакорга, сен шунга сайқал бергин, деб топширишибди, лекин ўймакор қадаҳга ишлов бераётганида шақ этиб қўлида синиб қолибди. Ўймакор, энди қалласи кесилишидан курқиб куз курмаган, қулоқ эшитмаган томонга қочиб кетибди.

Хоразимлик усталардан бири менга ҳикой қилиб берган эди. Юртида бўлган кезларида ўша кишининг куб шакли асли оқ ранг мунчоқ тоши бўлган экан, ўша нарча бошиқа рангдан чизиқлар билан ҳам ўралган экан. У жон-жаҳд билан кўи ҳаракат қилиб, унга шилло бермоқчи бўлибди, ниҳоят у қора чизиқ жойдан бош билан соч ва қопни кесиб олишга илож топибди. Қизиқ чизиқли жойларидан иккала лабни, шу лафозда одамнинг бошиқа аъзоларига ҳам ўша мунчоқтош парчасидан ўлиб оливерибди. Буни мен эшитдимۇ лекин кўзим билан кўрган эмасман. Бунда мен ўша уста наққошнинг ишқилиғига ажабданмайману аммо бундай нарсани қила олиши мумкин бўлмаган бўлса керак, деб биламан.

Ўша Шабдил ҳақида ҳам шунга ўхшаш нарсани ҳикой қилишди, лекин мен буни текшираб кўришим йўқ.

Мунчоқтошнинг қазбада туридиган бир парчаси тарчи ямашди деб машҳур бўлган бўлса ҳам, лекин у ҳабашийдир. У қоп-қорайо оқ чизиқлари бор, ўзи думалоқ шакли, доираек бир қарич келди. У эшикка рўпара қилиб ердан уч қарич баландликка дашрға ўрилатилган. Уни Нуъмон деган киши аλλαқавед бир оролининг қирғонидан топиб олган экан. Унда эшиқорлар, хурмозорлар, бот-роғлар, катта-катта янлоқ жойлар ва бошиқа қулайликлар ҳам бор экан. Бу нарча мунчоқтош ҳақидаги гап Валид ибн Абдумаликка келиб етибди. У Нуъмонни олдиға олдириб келибди ва катта ҳақ эвазига, йўтиларига қараганда, минг дашордан ҳам ортиқ пул-бериб ўша мунчоқтошни сўрабди. Лекин у бир нарт билангига кўшибди, у ҳам бўлса, ўша мунчоқни топган ородни унга берилсагина, унинг эвазига маъна шу тошини бермоқчи бўлибди. Валид унга ўша ородни иқто қилиб берибди. Шу билан у ўша мунчоқтош парчасини қазбага жўнатибди, ород бўлса Нуъмонга, ундан кейин унинг болаларига қолиб, унинг номи билан машҳур бўлиб кетиб «Нуъмон бекати» деб аталадиган бўлган экан.

Айттиларига қараганда, Сид ибн Ҳамид меҳрибон киши Мисрнинг мунчоқтондан ясалган бир хонтахта ҳади қилган. У билан бирга унинг бир томончал келадиган олтиндан ясалган миъ ҳам бор экан. Унга: «Мен бу мунчоқтондан ясалган хонтахтани мўминлар амири —

Амир ал-Муъмининга ҳиди сифатида келтирдим, ҳажми миляга миля», деб сазиб ҳам қўйган эмиш.

Шунда Матъун, мил — бу бир фарсахнинг учдан бири-ку, деб ўқлибди. Бироқ хонгахтани кўрган экан, унга ёқиб тушибди, ҳатто унинг илтик ҳаёлига тушуниб етибди.

Менга бир танишим ҳикой қилиб берган эди. Уни танишим Бухорода бир пичоқ соғини кўрган экан, қаландини бир ярим илтик келар экан. У узунсига икки бўлинигану иккала томонида рангтеранг бўёқлар бор эмиш. Унинг ярим палласи бақроғий мушқотони рангидя, бошқа ярим эса ялғироқ ишил рангидя эмиш. Агар бу тоғининг қаттиқлиги бўлмаганда ҳеч шак шубҳа қилиб ўтормасдан думуррад дейиш мумкин экан, ammo ундан чақмоқ тошга ўхшаб олов чиқарини мумкин бўлган экан.

Исмодил ибн Иброҳим деган:

Тибат¹ Улкендан Хитойга мушқотонга ўхшаган тоғини келтиришар экан. Лекин бу мушқот эмас, чунки бу келтириладиган тоғларнинг ранглари чиройли, нақиллари ажойиб бўлар экан. Уни жудя ҳам қимматбахона сотиб олишар экан. Бу тоғ камарларга оро берилганда, уловлар жабдуқларини безанида ишлатилар экан.

ОЙ ТОҶЛАРИ

Амир Масъуд менга кимёб нарсалар ҳиди қилиб турар эди. Улар ишда худди жемикдай келадиган бир қор тоғ бор эди. У тоғ бир-бирига ёпишиб кетган майда тоғлардан иборат эди. Бу тоғ ишқал ҳалимдай юмшоқ бўлгану, кейин бир-бирига ёпишиб қотиб қолган экан. Шунда амир бу тоғ тоғланган жойга ишора қилиб, у жой Газинса яқин бўлган Нани қалъаси ён периянда деди. Бу тоғини кечиларини ашқили қиёми қоронғу бўлган келларда, янак ойнинг иккинчи ярмида қидиришар экан. Уни қалъада хилмаг қизайтган бир ҳиқидан шу нарсга ҳақида сўраган эдим, у ҳам ўшандай фикрини айтди, унинг фикрини ҳам, бу тоғини ўшандай кечиларини тоғишар экан. Уна уш ая кимёда ишлатилиши ҳақида ҳам ишониб қўйишди. Шунини ҳам дерки, мен иқориди ашқ қилиб ўтган ой тоғларини ҳақидаги ҳикой ҳам ҳиқидлар орасида оғнама оғна ирарди. Лекин бу тоғ

¹Тибат — Тибет.

Уша Яхё ин-Нахвий тавенф қилган тош эмас. Бу киши айтган тош ранги асал рангига тортиб кетади, бу асал билан оқ ранг иккөөннинг ўртачасидир. Бу худди ой тўлишаётганда унинг теварагига нурунинг орниб бораётганига ўхшайди. Ой нурунинг орнини билан оқни ранг кучаяди, сусайини билан камайборади, ой кулчаси кичрайишига ўтини билан тейиб бўлади ва (ягни) ойнинг учинчи куни нур бера бошлайди. Базалилар маъану ой тошлари ҳақида савириб, бу муноқотом, ундаги бир бўлган оқлик ойнинг каттарини билан ортади, шунинг учун бу ном билан шундай деб аталган дейдилар. Аммо шуниса борки, бундай ишлар ва шунга ўхшашган вақтларда тажрибага таяниш керак. Аммо Яхё айтган тош бўлса, бу у эмас.

БИЛЛУР

Биллур — инди қилинадиган жанҳарларнинг энг қийметлини саналади. Агар унинг таги кўи бўлса, қадри кетиб жўнлардан бўлиб қолади. Ҳиндилар буни настиқи деб атайдилар. Биллурда қаттиқлик ортқ дарражада бўлиб, у билан кўнгила қимматлиқо тош жанҳарларини кесниш мумкин белади. Шунинг учун у қаттиқлик бобида темирнинг аўлига ўрнига ўсини мумкин. Ҳамто биллурнинг бир шарҳеини олиб иккинчи шарҳеинга урилея, удан ўт чақивди. Биллур софлик ва рангсизликда ҳаёзини икки асли — ҳини ва сунга ўхшашлини сабабли шарҳландир.

АСАЛЛАРИ

Қуръон билан дастлаб арибларга қараб хитоб қилинган. Уша Қуръонда хитоб қилинган шарҳлар уларнинг кундалик ҳаёсларида одат тусига кириб қолади. Шунга асалларини қибе қилини мумкин. Асалларининг ўтлоққа бориб гуллардан ўзини овқат қилишини ва шунга қайтишда тазлаиб қўйдиган сани билан қоринни қачиниётгани қайтиб келганини ва бу инис қўйдиган овқатларини (қини овқатига) сажлаб қўйини учун ё устки ва ё астига тешикларини бирдан чиқариб қўйишдан бўлик илож тинимлигини кўрган араблар, асал ҳақда тасаввур қилиб, бу фақат асалларидар овқати, деган хулосага келгандилар. Чунки улар тасаввуринга, асалларидар қоринлариданги ўт асалларини манжуқ бўлган иккада тешикдан чиқаргандилар.

Ат-Тириммоҳ деган шoir шундай деган экан:

(Қуръонда) мана шундай ҳолларга қарата хитоб қилинган асалари аъзоларининг бир бири билан бўлган иккинчи қўшичилиги туфайли уларнинг ичи (ошқозони) дан шарбат чиқиб туради. Модомкики оғиз қоринга йўл ҳисобланар экан, у ҳолда асалари ўзининг юзлик хартуми билан гуллар орасидан у ерда мавжуд бўлган моддаларни тўплайди. У нарса юзлик ва майишликда кўзга суртилмаган сурмага ўхшайди. Қелин у озиқларни олдиги оёқлари билан хартумидан соняга олиб боради ва шу билан кувага элтиб, асалга айлаштиради. Шундай қилиб асаларилар ўз асалларини жўжаларига ошқат бўлган учун хоналарини тўлдирадилар. Ортганларини гул ва мевалар тугаган пайтларда ешин учун ўзларига олиб қўяди ва қолгани эҳтира бўлиб туради.

Аmmo асаларилар пастки тешикдан чиқарадиган чикинденга келсик, бу дунёда энг бадхўд нарсалар. Лекин асаларилар ўз кува уяларини етадиги эиеллардан сиқлайди, янаки асаларилар тозаллик ва озодаликни яхши кўрадилар, хунбўй нарсаларга жудаям ҳире қўйгани ва таъмга селгир, хунтаб бўладилар.

ОЛТИ ҚИРРАЛИК ҚУББА

(Плутарх) ўзининг «Қитоб ал-ғазаб»да яненича, Румининг подшоҳи Абрунга маҳорат билан шиланган жудаям қимматбахо, олти қирралик қубба шиклини ожаиб биллур сонга қилишибди. Плутарх ўз ҳикоясида қуббанинг ҳажминини айтмаган. Шундан ҳам ўша биллур битга иккита нарча бўлганини а бўлмаган бир-бирини бириктирилган бир неча нарчалардан иборат бўлганини буниси номмалум. Аммо Абрун ўз биллурин билан миқтаниб юрган. Бир гал у мажлисда ҳошр бўлган фийлелесуфларга қараб: «Хўш, бу нарса ҳақида нима деф сиз?» деб сўраб қолибди. Шунда фийлелесуф Абрунга қариб шундай дебди:

— Шу нарсани ўйласан, ораганим орқамга гиртэв кетиди. Агар бир филокат ют бериб, уни йўқатиб қўйсанг, унинг ўрнида худди шундайини топи олганингга ишаничиге ҳам йўқ, демок, унга таруратинг ҳам йўқ. Бордиге бу нарса бир баъига гирифтор бўлган, шунини ўйлаб сен ўзини муенбатга дучор бўласан.

Нима бўлибдию, ўша фийлелесуф айтганидек бўлибди. Бир гал — бу ва келлари экан — Абрун орол сийрига

чиқибди. Шунда ўша биллур қуббани кеманинг ёнгина-
сида кетаётган қайиққа солиб олишган экан. Шунда
(қўққисдан) шамол туриб бўрон бўлибди-ю қайиқни
тўнтариб фарқ қилибди. Шу тариқа қайиқ билан қубба
ҳам сувга чўкибди. Подшоҳ ғамга ботибди, шунда фай-
ласуфининг гапи эсига тушиб, тасалли топибди. У шун-
дай қилмаганда тирик умр ғам-андуҳда қолган булар
эди.

ИСКАНДАР ВА ШИША

Рум ва Сақлия (Сицилия) подшохи Аёрунга олтин
тож совға қилишибди. Тожга санъатда бадийий айвон
жавоҳирлар осилган экан. Лекин бу олтин тоза эмас,
аралашмалардан иборат булган экан. Подшо тождаги
бу нуқсонни пайқаб узини унга ҳеч кундиролмабди.
Шунда Аршимедус (Архимед) унга тоза тилланинг
бошқа бирор нарса аралашган-аралашмаганини ё унинг
сохталигини аниқлаш усулини топиб берибди. Мана шу
Аршимедус айнак ёрдамида оролга кирган барбар ва
форсларнинг кемаларини ёндириб юборган киши. Бу
нарсани уларнинг ҳар иккаловига тааллуқли дейиша-
ди. Бунда Аёрун ачинган бўлса, Искандар бундай ҳол-
ларда эҳтиёткор бўлган. Искандарга нафис биллурдан
бўлган идишлар ҳадя қилинган чоғда, у бу идишлар-
ни мақтаган, кейин эса, буларни синдириб юборинглар,
деб буюрган. Ундан бунинг сабабини сўрашганида, у
шундай жавоб берибди:

— Мен буларни хизматкорларим қўли билан бирин-
кетин синдирилишини биламан. Шунда ҳар гал шу
идишлар синдириляётганда мени ғазаб тугёни қоплаб
олади. Мен бўлсам бир галнинг ўзида неча бор бўлади-
ган нохушликдан узимни холи қилдим, уларни эса мен-
дан соқит қилдим.

ХАЗИНА

Аmmo Яқуб ибн ал-Лайс ҳам бу хусусда ажойиб гал
гапирган, у Нишопурга қўққисдан хужум қилиб, Хуро-
сон водийси Муҳаммад ибн Тоҳирни иштонсиз яланғоч
ҳолда ушлаб олганида, у билан бирга хазинасини айла-
ниб чиқишини, унда нима булса, ўшани кўрсатишини
буюрган. Улар хазинани кураётиб, ундаги жуда гар-
ён нарсалар сақланган жойга етишганида Муҳаммад
унда бор бўлган тарашланган силлиқ ва табиий ҳолда

топилган гадир-будир биллурлар нархини санай бош-лади. Шунда Яқуб ўз гуломига, буларни чуқмор билан синдириб юбор, дебди. Кул ҳаммасини чил-чил қилиб синдирибди. Шундан сўнг Яқуб ўзи сув ичиб юрадиган сувлоғини олиб сув ичиб қонибди. Унинг сувлоғи жездан қилинган бўлиб, қалинлиги бир эн келар экан. У билан сув ичиб бўлгач, уни ерга улоқтириб ташлаган экан. сувлоқ ерда тарақа-туруқ қилиб юмалаб кетибди. Шунда у Муҳаммадга қараб:

— **Х**а фосиқнинг боласи қани бу идишларга сарф қилган молларинг сенга фойда бердими? Мен буларсиз ҳам кўнимни кўриб келаяпман-ку. Бунга сарф қилган пулларингни одам ёллашга тулаганингда борми, улар секи мендан ҳимоя қилишган булар эди.

Кейин у Муҳаммадни сандиққа қамаб, ўзи билан бирга Ироққа олиб кетибди. Муҳаммад ибн Тоҳирни Яқуб қулидан унинг (халифа) Муваффақдан учраган мағлубиятигина қутқазиб қолди.

Яқубнинг таржимаи ҳолидан маълум бўладиган нарса шунки, Яқуб давлатининг йиғитлиги ва омадининг келиши уни шу юришга ундаган эди. Бу ҳақда Яқуб ва унинг иниси Амр билан бўлган воқеалар ҳам бу ҳолини сенга аён қилиб қуяди.

Яқубдан кейин подшоҳлик тахтига ўтириб, ўзининг нишончли бир кишига кўп пул бериб Бағдодга жўнашни буюрган. Жўнаётганда унга бу пулларни биллур идишларидан бошқа нарсага сарф қилмаслигини ва уни ўзи танлаб олишини тайинлаган.

Бағдодга жўнаётган киши мана шу ерда келтирилган ҳикояларга ўхшаган гапларни эшитавериб, қўлидаги олтинларни бундай бекорчи нарсаларга сарф қилинишига юраги бетламаган. Шу билан у қўлидаги олтинларни эритиб, ундан идиш, жом, қадаҳ қуйдириб, подшоҳга совға қилиб келтирган. У қайтиб келгач, берган буйруғини бажармагани учун подшоҳ хафа бўлибди. Шу билан зиёфат вақтида соқийга буйруқ бериб, ўша идишларнинг бирида ўша кишига шароб қуйиб беришни, бу эса унга ҳурматаи шундай бўлаётганини тайинлабди. Соқийга ўша жомнинг ичига жўссаси кичкина солиб илонларидан бирини солиб қуйишни тайинлабди. Соқий ҳам унинг айтганини қилибди. Ундай илоннинг одам бошига сакраб чиқадиган одати бор экан. Ушундай бўлганда илон сакраб унинг бошига чиқиб, бурнининг учини чақиб олибди. Одам ўша захоти тил тортмай ўлибди.

УЧ БОР УТИЛГАН КУПРИК

Амрнинг иши юришмабди. Балки аксинча унинг аҳволни Якубга нисбатан борган сари ёмонлаша борибди. Лекин давлатига путур етгани, ишлари орқага кетиб унинг нураётгани ва ҳалокатга олиб келаётгани куришиб ҳам қолибди. Бир гал уни ишончли одамлари Бағдодга олиб кетишаётган экан, йўлда Хуросон давонларининг бирида қандайдир битта куприкка етиб боришганда Амир таажжубланиб хохолаб кулиб юборибди. Шунда ҳамроҳи ундан бу кулгисининг сабабини сураган экан, у шундай деб жавоб берибди:

— Бу куприкдан менга уч қайта утишга туғри келган. Бир гал бу ердан эшакка мис ортиб ўтганман. Уша ўтаётганимда эшагим кўприкни курдию дармони қуриб йиқилди қолди. Шунда бировнинг ёрдамига жудаям муҳтож эдим, йўл тўсилиб қолди. У ёқ-бу ёқни алаңлаб қарайман, қани энди битта йўловчи ўтсаю унинг ёрдами билан эшакни турғазиб олсам-да, кейин йўлимда давом этсам, дейман. Шу билан куннинг ярмидан кўпрогини ўтказиб юборибман, биттаям одам зоти кўринмади. Иккинчи марта ўтган йили бошларида эллик минг отлиқ билан ўтганман. Мана буниси учинчи мартаси, мана бу гал сен билан икковимиз кажавода ўтиб кетазтибмиз. Мен буларнинг ҳаммасидан биринчи галгисини аъло кўраман.

БОШОҚ

Менда бир думалоқ шаклли биллур бор эди. Уша биллурда Ҳиндистонда ўсадиган хушбўй усимликларнинг бир бошоғи бор эди. Биллур бир гал қўлдан тушиб кетиб бошоқнинг тук-қилтаноқларидан бир озгинаси синиб кетди. Шу билан синган қилтаноқ парчаларни биллур ичидаги бошоқнинг ён-верисига таралди. Шундан ундан ўша бошоққа ўхшаган бошқа ёшгина ям-яшил япроқчалар пайдо бўла бошлади. Бу япроқлар туси худди бошоқ гуркураб яшнаётганда бўладиган рангидай ям-яшил бўлиб қолган эди.

Маълумки, бундай нарсалар биллур учига фақат унинг суюқ вақтдагина кириб қолган бўлиши мумкин. Яна шуниси ҳам борки, бу нарсалар ўша вақтда тоза сувдан ҳам нозик, мулоҳим булган тақдирдагина ичкарида бўлиши мумкин эди. Бўлмаса бундай нарсаларнинг ичкарисига кириб қолиши қийин эди. Чиндан ҳам ўз

табиатида енгил нарсаларгина сув юзасига қалқиб чиқиши мумкин ё бўлмаса мана шу биллур моддаси оқабган бўлса, ўша нарсаларни кўтариб оқизиб кетган бўлиши мумкин. Шунда уларни биллур ичида қотиши тезлашган бўларди.

ҲАЁТДА УЧРАЙДИГАН НАРСА

Басрада биллур усталарнинг ишларини қурганлар гапириб беришларича, усталар биллур ичида ут ё чўп, тош, тупроқ ва ё ҳаво кирган пуфакчалар борлигини аниқлашар экан. Буларнинг ҳаммаси биллур ўзининг дастлабки кезларида суюқ сувга ўхшаган бўлишидан дарақ беради. Буни инкор қилиб ўтирмаса ҳам бўлади. Баъзи жойларда уларнинг тошга айланганини ҳам топишмоқда. Модомики, ҳайвон ва ўсимлик тошга айланар экан, сув билан тупроқнинг тошга айланишига ҳеч бир ажабланиб ўтирмаса ҳам бўлади. Бу нарса ҳаётда кўллаб учрамаганда эди, бу ҳақида тилларда гапирилиб ҳам ўтирилмас эди.

МАРЖОН ИЛДИЗИ

Маржон — тошга айланган бўлақлардан иборат, унинг қизил, ингичка, йўғон парчалари бўлади. Лекин ҳеч шубҳасизки қатта илдиларидан кичкиналари шаҳобчаланиб чиқади.

Мен бундай тошни қурмаганман. Аммо биз найчалари бор, ўзи серказак, купинча маржоннинг илдири деб аталадиганини кўрганмиз.

Ал-Қиндий айтган: Маржон сиркадан оқаради, ёғ бўлса уни ялтиратади. Қатта, сербутоқ маржонларнинг бир миққоли нархи ярим динордан то бир диноргача боради. Аммо майдаларининг бир мани ярим динор ва ундан оз туради.

Менда маржоннинг баландлиги бир ярим қарич келадиган дарахти бор эди. Унинг ҳар бир миққолини мен тўрт динордан сотдим. Агар майдаларининг қадри бўлмаганида эди, у ҳолда шоҳлар уни бир-бирига совға қилиб ўтиришмасди.

Биз юкорида алавийлардан бўлган ат-Тоҳирийга Мисрдан келган ҳадялар ичида қатта маржон дарахти ҳам бор эди, деб эшқ қилиб ўтган эдик. Лекин унинг тафсилоти эшқ қилинмаган.

Купинча маржоннинг юза томонн силлиқ булади. Улар орасида шундайи ҳам булар эканки, агар уни узунасига қўйиб дурустроқ тикилсанг, жудаям нозик ўйилган ажинсимон чизикларни курасан. Бу худди сенга бармоқ учларининг ички томонининг уст қатламида бўлган майда чизикларни эслатади: ўртада бир-бирига киришиб кетадиган чўзинчоқ доирага эга, кейин эса ички томондан келадиган чизиклар — бармоқ учидан келадиган ва бармоқ тугайдиган жойдан келадиган чизиклар келади. Бу чизиклардан бамисоли қавсга ўхшаб эгилган учбурчаклар ҳосил қилади, бу бир-бирига киришиб кетган чизикларнинг энг кичиклари урталиқда туташган булади.

Менимча ундай чизикларнинг пайдо булиш сабаби шуки, кафтнинг ичи инсон аъзоларининг энг тўғри сезадиган қисмидир. Инсон унинг ёрдамида нарсаларни сезади ва бир нарсага тегиб унинг қандайлигини билади. Лекин бу ерда бармоқ учларидан ва унинг ички уст қатламиндан кафт ортиқроқ мартабада туради, чунки бармоқлар ушлаш ва тутиб туриш қуролидир. Сен буни худди томирни ушлаб курганингда унинг қилаётган ҳаракатидан курганингдай, улардаги қаттиқлик ва дағаллик тегиб биладиган аъзонинг ички хусусиятидан иборат. Кафтнинг юмшоқ ва мулойимлигига ўша чизиклар дағаллик бағишлайди. Шу билан хис ва гидрок камолатига етади. Чиндан ҳам мулойим аъзо билан гидрок қилиш қийин. Бу худди гидрок қилиш билан мулойимликни билиш амри маҳол бўлганидайдир. Шундайки, табиат сирлари ва ҳал қилиш мақсадларини биллишда ҳақиқатнинг ўзига етишиш қийин, фақат уни хаёллардагина тасаввур қилиш мумкин

ҚОТГАН СУВ

Ғазва билан Жузвон чегаралари уртасидаги карвон работи атрофида Сур ва Банд деган иккита қишлоқ бор. Шу ердаги ариқнинг суви тош бўлиб қотиб қолар экан. Эшитишимга қараганда фирибгарлар сув четига нпага ўхшаган ингичка ёғоч асбобни сувга тикар экан-да, кейин у то тош бўлиб қотиб қолмагунча сувга ботириб тураверишар экан. Кейин таёқчани суғуриб олишар экан, унинг ўрни эса тешик бўлиб қолар экан. Кейин уни қизил рангга бўяб, маржон билан бирга пуллашар экан. Сувнинг тошга айланганига ўхшаб, тошга

айланадиган тупроқ ҳам булар экан, бу хил тупроқ шамол ва ҳаводан тошга айланар экан. Бу олдин келтирилган — куйдириш учун оловга тутилганда тошга айланиб қолган лойга ухшашдир. Олтин конлари бор жойдаги қудуқ тагидан қазиб олинган тупроқ ҳам шундай бўлади.

Баъзан тоғ ёрларида нам тупроқ топишади. Уни ёрдан ташқарига чиқаришган захоти тошга айланар экан. Булар ва бунга ухшаш ходисаларнинг ҳеч қандай ажабланидиган жойи йўқ. Бунинг айниқса суякнинг асл моҳиятини тушуниб, суюқ, майин сут билан ғизоланаётганлар, шу билан бирга дарахт томирчаларидан рутубат кутарилиб сувли ғизога айлангач, унинг меваларидаги данакларининг қотганидан ҳам билса бўлади. Бу данаклар устидаги меваларнинг «гушти» бузилгандан анча кейин ҳам туради, булар ҳам суякларнинг гушти ўрнига ўтади.

АРИ ЧАККАНДА

Абу-л-Ҳасан ат-Турунжий дейди: бир подшоҳда суюқлик ичиладиган бир идишни кўрдим, уни қимматбаҳо тошлар осиб безаб куйибди. Мен шунда ари чакқанда бу нарсани қандай ажойиб таъсир қилишини кўрдим. Уша идишга янги сутни куйиб, ундан уша ари чакқан кишига ичирилади, чақилган жойга эса уша сутдан суртилади, у киши сутни қусиб юборади, шу билан бада-нида қил-қизил тошма тошиб кетади, кейин у тиячийди.

ЗАХАРГА ҚАРШИ ДАВО

Бир кўзбўямачи — фирибгар ҳақида шу нарсани гапиришади: у Вашмғирнинг олдига бир тошни олиб келибди-да, унга бу тош бозизаҳр деб таъкидлабди. У Вашмғирни алданадиган содда одам, нима десам, шунга ишонади, деб уйлаб ундан бир нарса шилиб кетмоқчи бўлибди. Лекин Вашмғир унга ўз аъёнлари олдида:

— Агар сен айтгандек, бу нарсаниг заҳар заҳрини даф этадиган бўлса, бўпти, мен сенга иккаласини — заҳарниям, бунниям бераман, шунда агар даъвойнинг раст чиқса, сенга жуда кўл ҳадя инъом этаман, — дебди.

— Хул, аммо менинг якка ўзингда гапим бор, — дебди фирибгар

Амир айтганидек якка уз билан қолган экан, у киши амирга шипштибди:

— Амирим, шунки билгичким, бу ёмон ишни менга шайтон ўргатди, шундай қилгин деб, мана энди сен мени қўлга туширдинг. Агар кунсанг, сенга бир насиҳатим бор, шунки айтаман.

Вашмгир унга:

— Қани айтчи, нима экан у?— дебди.

— Душманлар ҳар хил ҳийла-найранг ишлатиб, подшоҳларни мол-дунёга кузи оч булган яқин кишилари орқали ўлдиришга чоғланиб юрадилар, — дебди у Вашмгирга, — бардию улар орасида душманинг сенга заҳар ичирса ҳам, уни даф қиладиган доринг борлиги ҳақида гап тарқалса, у ҳолда улар ҳам, булар ҳам қилиши мумкин бўлган ҳийлалари бефойдалгини тушуниб пушаймон қиладилар. Шу билан сен душманларнинг ҳийласидан қутулиб қоласан. Ҳатто уз яқинларинг ҳам сенга ҳеч қандай ёмонликни раво куришолмайди. Буюриб заҳар келтиртир, кейин унга ўхшаган бошқа бир ичимлик ҳам келтиришсин. Кейин сен менга ўша (заҳарга ўхшаган) ичимликни берасан, мен ичиб оламан, бундан кейин мана шу тошни берасан, сўнгра гапимнинг ростлиги учун мукофотга тўн кийгаз, қимматбаҳо совғалар бер. Кейин яширинча тўну совғаларингни қайтариб олгин-да, мени худони лаънатигаю ёниб турган дўзахига кетишга руҳсат бер.

Шунда Вашмгир фирибгарнинг гапини эшитиб:

— Сен мени менсимай кўзбулмачилик қилиб алдамочки бўлганинг учун жазога мубталосан,— деди у.— Лекин сен келтирган тошинг учун эмас, балки мана шу қилган насиҳатинг учун яхшиликка сазовор бўлдинг.

Вашмгир ўша фирибгар айтганидай қилди, кейин унга тўн кийгазди, кўп яхши қимматбаҳо мукофотлар инъом қилди ва уни иззат-икром билан жунатди. Бу ҳикоя ҳам Вашмгирнинг ўлиmidан кейингина тарқалиб кетди. Шундай қилиб шўри қуриб ўз домига тортган ажал уни ютатуриб, яна оғзидан чиқариб юборди.

БАЛОДАН ХАЛОС БУЛИШ

Абу-л-Ҳасан ат-Турунжий айтган: бир заҳарли илон бир аскарни жанг пайтида чаққан экан. Унинг саркардасида мана шу «бозизаҳр»дан бошқа ҳеч нарса йўқ экан. Ушанинг бир қиротдан озини олиб шароб ичига со-

либди-да, аралаштириб илон чаққан аскарга берибди. Кейин унга саримсоқ егнэибди, куп ўтмай аскар баданида доғ кўринибди, кейин қон сийибди, шу билан балодан қутулиб қолибди.

ТАКА ТОШИ

«Така тоши» подшоҳлар хазинасида сақланади. Унинг нархи ҳаддан ташқари қиммат. Уни деб одамлар бир-бири билан нари-берига борншади. Ўлай агар хазиналарда сақланадиган жавоҳирларнинг энг шарофатлиси мана шу бўлиши керак, чунки ҳаёт учун энг кераклиси жавоҳир эмас, мана шу нарсадир. Бунга оҳу кузлариди бўладиган куз тарёқи ўхшаб кетади. Бу худди говмиччага ўхшаб куз четида йиғилладиган йирингга ўхшайди.

Райлик биродарлар (икки Розийлар) дейди: мавжид «Така тошлари»нинг оғирлиги агар бир дирҳамдан то уттиз дирҳамгача бўлса, унинг нархи юз динордан икки юз диноргача боради.

Одамларнинг таъкидлашларича, худди жовизан буқалар ўтида бўлгандек, форс тарёқи ёввойи такалар ўтида булади.

Ҳамзанинг айтишига кура, жовизан сузи форсчадаги говизун сузининг арабчалашганидир. У худди тухум сариғига ўхшаган сап-сарик нарса. Вазни бир донақдан турт дирҳамгача оғирликда булади. Така ўтидан ажратиб олинган пайтида ё суюқ, ё думалоқ булади. Кейин оғнэда бир қанча вақт тутиб турилса қотади. Бу кўпинча ҳинд ерида бўлар экан, уни ўша ердан олиб келишади. Уни одамлар тарёқ қилишга ишлатишади. Одамларнинг таъкидлашларига қараганда, у худди форс тарёқига ўхшаб пешоб тўсиқларини очиб юборади, сарик касални йўқотади.

МУМИЕЙ

Мумией анбар ва хушбуй елимга туғри келади. Биз унинг қадрини билиб, бадандаги бирор суяк синганда ёрдам қилиши учун сақлаб қўйишимизга арзийдиган нарса. «Китоб ал-ойин»даги таърифда хисрав шоҳлар хазинасида бўлган, уни тоза ёки мураккаб ҳолда қўлга кiritишга қурби етмайдиган кишиларнинг соғлиғини яхшилаш ва бошқа мақсаддаги тadbирлар учун бериладиган дорилар қаторида келтирилган.

Бу зикр қилинган дорилар орасида мўмиёйнинг икки хил: иссиғи ва совуғи эслангандир. Унинг совуғи таажжубли, чунки мўмиёй қир-елимлардан ташкил топган нарса. Қир-елимдаги совуқлик эса унинг табиатида бўлмайдиган нарса. Бу тўғрида бир-бирига қарама-қарши гаплар кўп. Юқорида (айтилган китобда) унинг ҳар хил турлари (ҳақида маълумот) келтирилган, бу эса бошқалар учун улчов бўла олади.

«Ашкол ал-ақолим»—«Иқлимлар шакллари» китобининг муаллифи айтган: Доробихаҳр тоғидаги ғорда мўмиёй бор, уни султоннинг махсус соқчилари қўриқлаб туради. Илнинг маълум вақтида ҳокимлар, соҳиби баридлар¹ — султоннинг ишонган кишилари ўша ерда бориб, ғор эшигини очишармишлар. Бу вақт орасида ғор ичидаги чуқур тошда худди (дарахтдан узилган) анордай келадиган мўмиёй йиғилиб қолар экан. Уша ғорга йиғилган ишончли шахслар гувоҳлигида мўмиёйга муҳр босишар экан. Шунда ҳозир бўлганларнинг ҳар бирига озгина-озгинадан мўмиёй беришар ҳам экан. Мана шуинси мўмиёйни асл саналар экан, бошқа ҳамма турлари ясама бўлар экан. Ана шу ғорнинг яқинида Обин деган қишлоқ бор. Бу ерда топилган мўмиёйни шу қишлоққа нисбатан «Обин мўми» деб аташади. Е бўлмаса мумнинг ўзи бўлмай унга ўхшаган нарса бўлса ҳам шундай ном берилган, чунончи, шам ўз одати жиҳатидан, ўз табиатида мавжуд бўлган юмшоқлиги ва эрувчанлиги жиҳатидан мумга ташбиҳ этилган.

Ас-Сарий ал-Мўслиий шундай деган: мўмиёй сузнининг маъноси шамъ ал-маъ-сув шаъми-муми дегандир. Лекин ҳеч ким унинг қаердан чиққани ва манбаининг қаердалигини билмайди. Форсда қулфлоглик турадиган қўрғон бўларкан, уни ишончи соқчилар қўриқлаб тураркан, ҳар йили султон амр-фармони билан уни оқсоқоллар ҳузуринида очишар экан. У ерда оқар ҳовуз бор экан. Шу ҳовузда ғалвирга ўхшаган сузнич қўйилган экан, ана шу тўрдан сув ташқарига қараб чиқиб кетар экан. Шунда мўмиёй ушланиб қолар эканда, сал қотгач, хазинага олиб кетилар экан. Абу Маоз ал-Жавомақоний гапига қараганда, бу асли форсий жавҳар бўлиб, елимга ўхшаган нарсалар туринга киреди. Ал-Дамашқий ҳам худди шундай дейди.

«Куннош ал-Ҳуз»—«Ҳузистонликлар ҳақида кун-

¹ Соҳиби барид — почта бошлиғи.

нош» — тулламида кўрсатилишича, мўмиёйни Моҳ деган ердан олиб келишади. У қир-елимга ухшаш нарса. У тоғ ораларидаги бир тошдан оқиб тушадиган елимдир. Қитоб таржимонининг тасаввурича, самғ сўзи етилган дарахтдан оқиб чиқадиган елимга нисбатан ишлатилади. Бордию босим билан сиқиб сувини олса-чи, бунга асора-шарбат дейилади.

Моҳ — бу Жабал ери деганидир, шундай бўлгач, Моҳайн — икки моҳ деганда Басра моҳи тушунилади, бу эса Диновардир. Куфа моҳи деганда Ниҳованд тушунилади. Баъзан бу икковига сабазон моҳини ҳам қўшишади. Буларнинг ҳаммаси битта қилиб моҳот — моҳлар дейилади. Ниҳованд эса Динор моҳи деб аталади, бу ном у ердан олинган бир асир кишининг исмидир, чунки бу киши келиб улар номидан хузайфа билан сулҳ тузган. Мўмиёй ишидан беҳабар қолиш борасида Хузистонга қараганда Форсга ҳам ал-Жабалга ҳам Аҳвоз яқинроқдир. Бу тўғрида бизга етиб келган маълумотлар ўша биз юқорида келтирганлар, холос.

Ҳамзанинг айтишига кўра, Қарон ўлкаси куҳистон рустоқининг¹ Журжон деган қишлоғида мўмиёй кони бор. Шунингдек мана шу рустоқ ва ўлкада бўлган Карку Қарон қишлоғида ҳам худди юқоридаги икки жойдагидек мўмиёй кони бор.

Аммо биз бу жойлардан мўмиёй келтирилганини эшитмаганмиз. Бу худди навбатийлар каби бўлиб, мўмиёйлардан ўша жойлар аҳолисидан бўлак ҳеч ким фойдаланмайдиганга ўхшайди.

Абу Ҳанифа дейди: асаларилар уз асали ва болларини ўз мўми билан муҳрлаб қўяди. Муҳрланган жойни жудаям коп-қора нарса билан ёпади, бу нарсаи ўткир ҳидли ва мумга ўхшаган бўлади. Бу нарса ярачақага жуда яхши даво саналади. Узи жуда қимматбаҳо ва кам бўлади. Бу форсча мўмиёй, деб аталади.

Илгарги вақтларда ғуз туркларидан ким мусулмончилиқни қабул қилса ва мусулмонлар билан аралашса, бу икки халқ ўртасида таржимон бўлиб қоларкан. Ҳатто бир ғуз мусулмон бўлса, уни туркман бўлди, дейишар экан. Мусулмонлар бўлса у киши туркманлардан, яъни туркларга ухшашлардан бўлди, деб биларкан.

Эсимда, Пайкент чегараларидан Субой Хирмо ҳарйили Хоразм шоҳга совға-саломлар олиб келарди. Совғалар ичида гнёҳлардан тайёрланган дорилар бўларди.

¹ Рустоқ — қишлоқ.

Бу хиядаги тайёрланган дорилар тез таъсир қилганини
на физилити ҳам жуда зур бўларди.

ҚУШБЕГИ ВА ЛОЧИНИ

Бир гал Хоразмшоҳ қушбегисининг қўлида ноҳисси
махеус кўтариб юрадиган лочинининг оёғи синиб қолиб-
ди. Хоразмшоҳ бу ҳодисадан қаттиқ гилабданди ва амр
бериб: қушбеганинг оёғи синдирилени деди. Шунда мен
ўша ерда эдим. Қушбегини олиб чиқиб ўртта ётқизди-
лар. Жаллод қушбегининг сонга ҳадидай келишини
сўла билан бир урай. Шунда балани гирифторм бўлган
қушбегининг душманларидан бири:

— Бу нима, оёқ синдиришни ё тамзи қилишни?—
деди.

Шунда жаллодининг жиҳли чиқди, иккинчи жазо бериол-
маётинди, деб ўйлашмасин деб ханфесираб, қушбеги со-
нига қаттиқ-қаттиқ уриб, суякларини майда-майда қи-
либ юборди, кейин оёғини тиззасига қайилтириб букиб
қўйди. Кейин жаллод ҳалиги киниға қараб:

— Қалай етадимми ё яна урайми?— деди.

Бу воқеани амирга етказинди, қушбегига унинг раҳ-
ми келди шекилли, воқеани эшитиб амир пушаймон қил-
ди. Шундан сўнг амир фармон бериб, қушбегига турк-
ман мўмийнисидан ичирди, у шу билан тузалиб кетди.
Орадан бир йил ўтгач, мен уни от миниб кетаётганда
кўрдим, қўлида лочини бор эди. Агар уловдан тушиб
яёв юрадиган бўлса, ҳассага суянмай, лекин оқсаброқ
юрарди.

Мўмийнни синаб кўриш ҳақида шундай дейдилар:
уни ёғ ва сиркага аралаштириб эритдилар. Кейин жигар-
нинг бир жойини уйиб, ўша жойига тайёрланган мўми-
ёйни суркайдилар, сўнгга личоқ билан жигарни кесиб
кўрадилар. Ўша мўмийей суркалган жой қаттиқ бўлиб
қотиб қолса, ўша мўмийейнинг яхшилигидан дарак бера-
ди. Баъзилар товуқ оёғини синдириб, кейин уни ичириб
кўришар экан.

ШАЛОЖА

Ҳиндиларда шундай муфрад (якка ҳолда ишлатила-
диган) дорилардан саналадиганини шаложа дейилади.
Баъзилар уни шаложама дейишади. Бу эса ҳинд денги-
зидаги балиқнинг номини бўлиб бу балиқни овлаш ҳақи-
қийин. Ўша балиқ ёғини олиб кўзада (дори) тайёрла-
шади, бу нарса сингай суякни аслига қайтариш учун

нетъёмол қилиниди. Узиним ижойибларининг ажойибидеса бўлади. Агир уни тозлашиб офтобга тутулса борми, у кудди қизил ясади ўхшаб кетди. Бу ҳақда мишмининг гап-сўзлар ҳам кўп.

Бир гап Абу Ниср бир иш билан Ииру деган жойнинг то чеккаларигача борибди, шуни у ўша дорини қидириб топишни ўл зиммасига олган экан. Унинг китобида шундай гап бор: «Мен Сииднинг жанубидаги бир қишлоқда бўлган эдим. Одамлар ўша шаложа деган ширсини кўтариб келишди. Шаложа қонда эди. Тешаракатрофдан одамлар йенилишиб, уни сотиб олмақчи бўлдилар. Мен улардан буни қаердан олдинглар, деб сўраган эдим, улар қўллари билан ўша қишлоқдан гарбада бўлган тоққа ниора қилдилар. Кимки уни топишни ўзига ният қилиб олган бўлса, одам чиқиши қийин бўлган тоғ йўллари билан ўша томонга бориб қидиради. Қидириб-қидириб, ниҳоят уни мисоли дарахтдан елим қаандай чиқиб турган бўлса, тошларда шундай ёнишиб турган ҳолда топадилар».

ИЛОН МУНЧОҚ

«Илон мунчоқ»ни форсчада мор миҳра дейишади. Буни икки жиҳатдан илонга нисбат беришган. Биринчи, илон чаққан пайтда уни фойдаси бўлган сут ёки ичимлик билан аралаштириб (чақилган жойга) суртилган ё ичилган.

«Китоб ал-жавоҳир»—«Жавоҳирлар ҳақидаги китоб»да кимки, «илон тош»ни (буйнига) осиб юрса, ўша кишини илон чаққанда фойдаси тегади, дейилган. Балки шундай булса бордир!

Илонга нисбат берилган иккинчи сабабга келсак, у тош илонлар ичида туғилган, бу тошни илоннинг ичидан чиқариб олишган. Хисрав шоҳлар даврида ҳам улар хазинасида, дори-дармонлар ичида сақланган.

Илон авровчилар шундай даҳшатли илонларни овлашар эканки, улар овлайдиган илонлар бошқа илонларни еб тирикчилик қилар экан. Мана шу мунчоқтошларнинг буйнида булар экан, ўзи оқ, марваридга тортган булар экан. Баъзида буларнинг оқ оралашган қораси ҳам булар экан. Бундай тошнинг илондан чиқиши учун ўша илон тўрт юз илонни еган бўлиши керак экан. Шундагина мунчоқ тош чиқар экан. Менимча, бундай саноқ «Китоб ал-ойин»дан олинган бўлса керак, лекин шуни

дай эмасми, динқ эслай олмайман. Яна у шундай дейди: агар ўша модда унда бошда қуюқлашса, у холда унинг пешанасида худди икки темир парчаси сиқиб тургандай бўларкан, ҳатто бу сиқидан безовталаниб, узини қўйгани жой тополмас экан. Кейин унинг терисини тил билан кесиб сиқишди-да, ўша суяқлик кўривгач, уни илсинга қўйиб олишди. Олдинга у юмшоқ бўлади, ҳаво теккач, қотиб тош бўлиб қолади.

Уни сиқиб кўриш учун шундай қилиш ҳам мумкин: агар уни дағалроқ қора газмолга суртилса, у ўша захоти оқариб кетади. Мана бу оқарини эса унга суртиладиган нарса табиатиинг юмшоқ бўлгани ва газмолнинг дағал бўлгани сабабли бўлади.

Айтишларича, илон авровчилар, бу мунчоқларни «Марям тоши» деб тайёрлашди. Бу тош ҳам дағал газмолни оқартиришга қодир экан.

Солиқ йиғадиган бир киши менга шунинг гапириб берди: шу киши Бустининг Мастаба деган жойида яшаркан, Унинг илон аврайдиган бир қўшиниси бўлиб, у билан улфат экан. Қунлардан бир кун қўшиниси уйдан хотининг дод-войини эшитиб қолибди. Югуриб чиқса хотинни эри ураётган эмиш, апил-тапил хотинни қалтаклаётган эри ушлайман, деб чиқса, эрининг ўзи ҳам дод деб ўзининг эню бошини йиртаётганмиш. Ундан ни-ма бўлганини сўрашса, у дебди:

— Мен мор муҳр устираман деб илон боқаётган эдим. Кечалари тоза ҳаводан нафас олсин, тагин димиқиб ўлиб қолмасин деб, уни савати билан томга, ташқарига олиб чиқиб турар эдим. Шу тариха мен истаган нарсамни рўёбга чиқармоқчи эдим. Кеча азонда, тонг ёришмасдан олдин бунга овқат бўладиган илонлардан тутиб келай, деб овга чиқиб кетган эдим. Мана бу мегажин унга қарамабди, ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйибди. Мана энди келсам, офтобда қолибди-да исиб, димиқиб ўлиб ётибди. Ҳамма қилган ҳаракатларим бир пақир бўлди. Барча меҳнатим ҳавога учиб, вақтим бекор кетди, бу фоҳиша мегажинга илониб кетиб озмунча зиён қилмадим. У менга ўлган илонни кўрсатди, қарасам, унинг бўйида икита мунчоқ тош бор эди.

СОЧ ТАРАШЛАЙДИГАН ТОШ БАЕНИ

Айтишларича, Бахтияшуъ қутисиди бекитилган бир тош бўлган дейишади. У ўлгач унинг Басайил деган хизматкоридан ўша тош ҳақида сўрашганида у шун-

дай жаноб берибди: «Бунинг нималигини то Амир ал-муъминин менинг Рум мамлакатига кетишимга изн беришга ваъда бермагунча ҳеч кимга айтмайман. Чунки Хожамнинг вафотидан сунг Ироқда қолнишинг мен учун ҳеч ҳожати ҳам қолмади».

Ал-Мутаваккил унга қасам ичиб, ўша томонга юборишни ваъда қилди. Шунда у: «Хажар ал-ҳалақ» — соч тарош тоши, агар олинадиган сочга суртилса, сочни олиш мумкин деган. Бу нуранинг урнига ишлатилади. Шу пайтда уни билакда тажриба қилиб куришган экан, унда ҳеч қандай тук қолмабди. Буни кўрган ал-Мутаваккил хурсанд бўлиб йигитни Румга жўнатниш тадорикини кўрибди. Бунинг билгач, хизматкор шундай дебди: Модомики, саййидим менга берган ваъдасига вафо қилар экан (мен ҳам унга бир яхшилик қилай), бу тош ўз кучини яна тиклаб олиши учун ҳар йили уни таканинг иссиқ қонига буланиши керак». Орадан бир йил ўтгач, уша айтганидек қилишли, лекин шунда тошнинг кучи қолмай, бутунлай ишдан чиқибди.

Ас-Саломий деган киши Аҳмад ибн ал-Валид ал-Форсий деганга ҳавола қилиб, ҳикоя қилади: Дунбол кора ҳиндларнинг бир жинсидир. Улар денгизга кемаларни чиқаришга ҳозирлик қилишсамини узлари билан майда тешикларни кўп булган тошларини олишар экан. Уша тошни бадавларига текказсалар, у нуранинг урнини босар экан ва бадаандаги тукларни илдизи билан қуритар экан.

ЁМҒИР ЁҒДИРУВЧИ ТОШ

«Китоб ал-ҳаввос» — «Хусусиятлар китоби»да ар-Розий шундай дейди: турк юртида харлух (қарлуқ) билан бажанаг (печенег)лар уртасида бир довон бор, агар ундан қўшни ё бўлмаса қуй подаси утса, молларнинг оёқ ва туёқларини кийгиз ва жун билан қаттиқ бойлаб қўйишармиш. Бу билан улар юрилганда мол туёқлари тошларга қаттиқ тегиб кетмаслиги, шу билан теварак-атрофни туман босмаслиги, ҳамда шариллаб ёмғир қўйиб юбормаслик учун шундай қилинариш. Уша тошлар ёрдами билан улар узлари истаган вақтда ёмғир ёғдира олишар экан. У шундай экан: киши сувга тушиб, уша довон тошини оёзига олар эмишда қўлларини алғов-далғов ҳаракатга келтирармиш, шу билан ёмғир ёғилармиш.

Бу хил чўпчакларни келтирадиган фақат биргина Ибн Закариё ар-Розийғина эмас. Бу худди қарама-қарши фикрга дуч келмайдиган нарсани ухшайди. «Китоб ан-Нуҳаб» — «Сайланмалар китоби»да кўрсатилишича, ёмғир тоши харлухлар водийси нарсисидagi чўлда бўлади, бу қора тош бўлиб, у сал оч қизилга тортади.

Бу каби гаиларнинг айланиб юришига сабаб шуки, бундай чўпчак ҳикоялар бир-биридан бутунлай фарқ қиладиган мамлакатларда содир бўлиб, улар аҳолисининг бошқалар билан аралашини камдан-кам бўлганлигидандир. Давримиздаги ривоятларда зикр қилинишига кўра, харлухлар билан бажанаклар ўртасида шундай кенг ва узоқ ер борки, бу икки оралиқ узунлиги мисоли машриқ билан мағриб орасича келади.

Турклардан бири менга шунга ухшаган бир нарсани олиб келган эди. У киши мени, бунга кўрган заҳоти даҳшатга тушади, ё бўлмаса ҳеч тортиниб ҳам утирмай, уни қабул қиладди, деб ўйлаган бўлса керак. Мен унга: «Қани ёмғир ёғадиган вақтдан бошқа пайтда менга бир ёмғир ёғдириб бер-чи, ё борди-ю, у пайт ёмғир мавсум бўлса, у ҳолда менинг истагимга кура, ҳар хил вақтларда ёғдириб берасан, шунда мен буни сендан олиб, умид қилган нарсанинг, ҳатто ундан ортиқ бўлса ҳам ҳақ тўлайман», дедим.

У киши менга ҳикоя қилиб беришганига ўхшаб хатти-ҳаракат қила бошлади. Олдига тошни сувга ботириди, кейин осмонга сув сачратди. Шу билан бирга у бир балоларни ўқиб вайсар, бақириб-хайқирарди. Лекин у қанчалик уринмасин, барбир, ёмғир чақиролмади. Уша ўзи осмонга қараб сачратган сувнинг ерга қайтиб тушганини ҳисобга олмасак, бир томчи ҳам ёмғир ёғдирилмади.

Бундан ҳам таажжуб қоладган ҳол шуки, бу ҳақдаги гап кўпчилик орасида тарқалиб ҳам кетган, табиатларига бир нарсани тубига етмасдан фикр қилиш ўрнашиб қолган омма у ёқда турсин, аъёвлар фикрида ҳам шу нарса ўрнашган эди. Шунинг учун ҳам ҳозир бўлганлардан бири у кишини ҳимоя қилишга тушди, бу тошнинг ёмғир ёғдирмаганига жойларининг аҳволи турлича бўлгани сабаб деб тушунтиришга уринди. Бу тошлар фақат турк ерларидагина ажойиб хислатли бўладилар, деди. Бунга далил сифатида ўша Табаристон тоғлари чўққисиди саримсоқни майдалашса, шундан кейин ўша заҳоти ёмғир ёғади, деди. Агарда одам ё ҳайвонларнинг қони кўп тукилса ҳам, ундан сунг дарҳол ём-

бир есарини ва ерни қолдан юнбо, улкимтик нарсалардан ушинг юзини тозалайди. Миер ерида бу ва бундан бошқа чора билан ҳам ёмгир ёгдириб булмайди, (деди).

Мен уларга: «Бу борада туғри фикрга эга булми учун тоғ широнти, шамол йўллари ва денгизларда булутлар юришини билиш керак бўлади», дедим.

ҲАВОСИ АЖИБ УЛКА

Табаристон ҳақидаги гапга ухшаган мулоҳазаларни ўйлаб кўриш керак, баъзан бу борада шундай кўп нарсалар тарқаладики, ақлли одамлар ундан ҳеч куз юмолмайдилар. Чунончи, ҳовуз ва ботқоқликка эрлик уруғи ва ҳайз курган хотиндан бирор нажосат тунса, у ҳолда ҳавода довул, туман ва қор кутарилади. Буларнинг ҳаммаси тоғлик жойларда ва ёнғингарчиликдан камданкам холи бўладиган жойларда, айниқса, белгилли вақтлардагина бўлади. Кейин у ёнғингарчилик ўз вақтида бўлса ҳам, одамлар ўша эсланганига нисбат берилишига хижолат тортмайдилар ҳам. Бунга Бағлон билан Барвон уртасидаги Ғурак деган давондаги ботқоқлик киради. Ўша ҳикоя қилган воқеамиз борасида чиқарган ҳукимимиз мана шунга асосланган.

Лекин шуниси борки, бу давоннинг ёзда ёмғирни куп, қишда қорни куп бўлади, шу билан бирга бу ернинг об-ҳавоси кескин ўзгарувчан. Неча марталаб биз бу ердан беҳисоб қўшин билан ўтганмиз, ўша сув буйида тўхтаб тунаганмиз. Кўпчилик оломоннинг ичда қўшинга ҳамроҳ бўлган ифлос палид одамлар ҳам бор эди, улар ювиниш тугул ҳатто таҳорат деган нарсани ҳам билишмасди. Улар ичда ўшандай ҳолда анча-мунча нас босган фоҳиша-бузуқлар ҳам бор эди. Сўзсиз улар ичда анчагина ўша фоҳиша билан ҳатто ҳайз курганида кўшила-диганлар ҳам бор эди, лекин буларнинг ҳаммаси ўша сундан ичар эдилар. Аммо улар айтишган ўша юз берадиган ҳодисадан ҳеч қайсисини на ўша пайтда, на ундан олдин ва на ундан кейин ҳам юз бермади.

Кўпинча баъзи тошларнинг ўзига хос хусусияти бор дейишадди. Менимча, бунинг сабаби шуки, бу хабарни ўйлаб топувчилар маълум мақсадларни кузлаган бўладилар: улар йўлни беҳатар қилиш ва тозалашни мулжаллайди. Бу худди Қобулда хинд томонга юрилганда икки довон орасидаги Жунд ал-Киром деган жойдаги икки оқ тошга ухшашдир. Бу тошлар водийдан кутари-

лишдаги қамишзор ва бардизорда ётар экан. Йўлни ушандай нарсалардан тозаломоқчи булганлардан бири одамлар орасида гап тарқатибди: кимда-ким уша тошнинг каттасидан зиғирдай бир парчасини (суя билан) ичса ё унинг устидан синдириб олган нарсани хотинига ичирса, уша одам уғил курадн. Кимда-ким кичик тошдан шундай қилса, у қиз курадн, дейишган. Шў сабаб булиб уша тошнинг ёнидан утаётган бирорта йўловчининг ҳам қулида пичоқ ушламаганини ва уша тошдан узига бир парчасини йуниб олмаганини ва хотинига ҳам ушандан бир оз синдириб олмаганини курмайсен. Мана бу ҳол куз унгимизда ҳамон давом этиб келаяпти. Худди шундай оқ тош билан боғлиқ булган ҳодиса Малатиядан тахминан икки давонга яқин Раъс ас-саур деб машҳур булган тоғда юз берган. Орол босқинчилари хотинларининг яхши куриши ва уларнинг урига бошқаларни танламасликлари учун уларга уша тош парчасини келтириб беришар экан. Шундай тош ҳақида ўйлаган шоир айтган экан (байт):

Эрларга нафрат билан қарайдиган хотинлар қалбини уларга қайтаришни билдирадиган қаққайиб турган уша тош қандай тош экан?!

ДУЛ ТОШИ БАЕНИ

Ҳамза деган: дул қайтарадиган тош Хисрав шоҳлар даврида санг муҳра деб аталган. Яна у, шундай деган: «Исфаҳон вилоятидаги Косон қишлоқларида булган Руйдашт деган қишлоқда уша тошдан биттаси булган. Қачон осмонни булут босиб, дул ёғадиган булса, уша тошни чиқариб, шаҳар деворидаги минорга осиб қўйишар экан, ё булмаса қалъага осишар экан. Бу билан булутлар булишиб-булишиб тарқалиб кетар экан».

Илгарилари муаллифларнинг деҳқончиликка оид китобларида бундай сафсаталар кул. У ерда айтилишича, дул булутини даф қилиш учун кийимлари ечилиб қил-яланғоч булган бокира қиз-азро оқ хуроз кўтариб чиқиши керак эмиш, ё булмаса тошбақани ахлатхонага оёгини осмонга қилиб қўйиш керак эмиш. Мана шунга ўхшаш пастлиги равшан куриниб турган гаплар учрайди. Бунда, албатта, фақат булиши мумкин булган айрим нарсалар ва шунингдек, (айниқса) тажрибада синалганлари олинади. Мана бу ҳол зарур булган сабаблар-

ни қидиртирадиган ва далилга рупара келганда эса ундан юз ўгирадиган бир аломат саналади.

Ҳиндларда бундайлар жуда кўп илдиэ отган бўлади, улар хаддан ташқари афсунлаш ва азоймхонликка ишонадилар. Уларга бараҳманлар раҳбарлик қилиб йўл-йўриқ курсатиб туришади. Улар уша қишлоқларга тушадиган дулларни даф қиламиз, деган баҳона билан ғаллаларини еб юришади. Бу алдовларга одамларнинг енгилгина ишонтиришига сабаб унинг тажрибада синаб куриб, қайси раст, қайси ёлғон эканлигининг исботлаш қийинлигидадир. Шуниси ҳам борки, дул булути уша тинчгина буладиган ёмғир булути каби бир жойнинг устида яхлит булмайди. Купчилик ҳолларда дул булути қаттиқ қуюқлашган, тинч қоп-қора ва бўлак-бўлак бўлади, кучли шамол уни қувганда тез юрадиган булади. Агар ёмғир ёғадиган булса, бу ёмғир томчилари катта-катта бўлади, мана шу томчилар булутдан ажралиб чиққач, унинг соясида совиб, кейин дулга айланади. Баъзан дул тушиб, деҳқончиликнинг бир қисмини хароб қилади, бошқа қисми омон қолади. Бараҳманлар ўзларининг даъволарини амалга ошириш учун уша омон қолган экинларига оснадилар, хароб бўлган қисмига эса ҳар хил булмағур баҳона-сабабларни келтирадилар. Бу худди одамлар мунажжимларнинг умрида бир марта бўлса ҳам рост гапириб қўйганига таажжубланиб юриб, унинг соатининг ҳар бир дақиқасида қилган хатоликларини унутиб юборганига ўхшаб кетади. Ҳиндистондаги қишлоқлардан ҳеч бир киши бараҳманларга шарт қўйиб, уша нарсани синаб кўришни талаб қилмаган. Агар шундай булганда эди, уша ростнинг тасодифан юз берганлиги аён булар эди.

Хазинада сақланадиган тошларнинг бир қисми эритиладиган тошлардан бўлади. Буларнинг энг биринчиси ишша булиб, биз энди мана шунини ҳикоя қилмоқчимиз.

ЗОДАҒОНЛАР УЛСА

Яманда шу нарса бўлган экан: зодагонлар ўлса, уларга махсус чуқур қазишиб, уша ерга гумбаз кўтаришган, мана шу гумбаз уларнинг қабрлари бўлган. «Кутуб ал-ахбор» («Хабарлар китоблари»)да жуда кўп хабарлар келтирилгану лекин унда ёзилганлар ва шеърлар ёлғон-яшиқ гаплардан иборат. Ана шуларда айти-

лишнча, ўша гумбаз остида «қубурня» деб аталадиган қилнчлар булган. Тубба шоҳларидан бири Чин томонга йўл олган, шу киши манзилга етмасдан олдин бир ҳодиса юз берган: унинг қўшинлари икки бўлакка бўлиниб қолган. Бирга ўша бориб қолган жойи ёқиб қолган, улар ўша ерда қолишган. Ана шулар, айтишларига қараганда, тибатликлар эмиш, бошқалар булса ватанларига юзланганлар ва улар ўз юртларига ўлжа-ғаннмату куллар билан қайтганлар. Ана шуларда қолоқ яманликларда булган расм-русумлар бўлган; улар ўлганларга худди уйга ўхшатиб гур қазинган, кейин у ерга ўша ўлган киши жасадни, у билан бирга уликка тегишли бўлган барча мол-мулкни ҳам қўйишган, яна у билан ўлганнинг яқини — хотинини, уларга ярашур бир йилга етадиган овқат ва зарур нарсалардан — кийим-кечак, чироқлар қўйганлар. Шу билан улар устида тупроқ тўртганлар, ҳатто хотинлар ўз эрлари вафот этгач, ўз эрларининг куйдириладиган жасадлари билан бирга ўзларини ўзлари куйдиришган.

Буни шунинг учун ҳам ҳикоя қилдикки, турк ўлкаларида ҳамон «Набошлар» деган гур қовлайдиган одамлар тоифаси бўлади. Бу тоифа одамлар эски қабрларни қидирадилар, уларни топгач, қазийдилар ва у ерда бузилмаган ерда қолган — олтин, қумуш ва бошқа турли металлارни оладилар.

ЁЛҒОН

Ботил — ёлғон ҳамма вақт ҳақ олдида енгиледи, у худди сув устида йиғилган хас-чўпни сел купиги билан бирга оқизиб кетгандай йўқ, бўлади. Бу худди лахча оловда эриган маъданга ўхшайди. Чунки (эритилган маъдандаги) купигу тошқол-чиқитлари улоқтириб ташланади, (шу билан улар) тузонга айланади, ундан фойдаланилмайди. Кейин ўша сув купиги бир қанча вақт ерда қолиб кетади, модомики улар ўз (ўрнида) доимий қоладиган нарса бўлмаганидан у ерга, яна ўз аслига қайтади. Шундай қилиб сув ерда доимий бўлиб, узоқ вақт қолиб кетади. Бу, албатта, ҳаммага очиқ-ойдин кўринадиган — зоҳир бир нарса. Чунки ҳар бир тирик зот ундан ва унинг туфайлидир.

ШАРҒУР

Шарғур ҳақида шуни ҳикоя қиладилар: у ерда бир чашма бор экан, у фақат уша ернинг ҳукмдори — хоннинг ўзигагина тегишли бўлиб қолган экан, лекин ҳеч ким унинг яқинига боролмас экан. Ҳар йили уни тозалашар ва куп олтин чиқариб олишар экан. Шубҳасиз бу чашма юқорида зикр қилганимиз Синд сувига ўхшашдир. Уйлашиб, унинг атрофида ғов бўлиб тўсилган бир жойида олтин чукиши учун жой қилишган, уни шундай қилишганки, сув олтинни у ердан бошқа томонга оқизиб кета олмаган. Жайхун дарёси бўйидаги Хутталон чегараларидаги ерда мавжуд бўлган олтиннинг аҳволи ҳам худди шундай бўлган. Чунки бу ер ҳам юқоридан уша чашманинг суви қуйиладиган жойига энг яқини саналади. Ана шу текисликка келиб, олтин оқизиб келаятган сувнинг оқиш тезлиги сусайиб, секин оқарди. Шу билан у ерда олтиннинг чукиб қолиши сабабли уни элтаётган сув бундан сунг олтинни нарига кутариб элтишга ожизлик қилиб қолади. Ана шунда олтин бирга оқиб келган қум ва тупроқ билан олингач, ювилиб соф олтин ажратилади. Кейин уша жой босим ва олов дами билан симоб доналарига тўлган ерга айланиб қолади.

ХУТТАЛ ТОҒЛАРИДА

Буни кўрган бир киши менга ҳикоя қилиб берди: Хуттал тоғларидаги бир қишлоқнинг номини айтди, у ер барча озиқ-овқат ва неъматлардан маҳрум экан. Уларнинг маишатлари баҳор ёмғирларини кутиш билан ўтар экан. Ёмғир қаттиқ ёғиб, сел сувлари оқса, кейин жала тилиб сел пишқириши пасайгач одамлар пичоқ ва темир новдаларни билан чиқиб бориб, уша билан сел оқишини ўзгартириб юборадилар, сунг оқиб келган олтинлар устидан уйилиб қолган лойни олиб ташлаб, тилдаларни териб олар эканлар. Бу олтинлар худди узун майдаланган тухум цўчоқларига ва заргарларнинг асбоблари билан чузилган ипларга ўхшаган булар экан. Улар буларни ўз маишатларига керак бўладиган озиқ-овқат, гушт ва бошқа ҳожатларига зарур нарсалар ҳақиқага тўлаш учун тўплашар экан. Агар бу нарсалар бўлмаганда эди, у томонларга ҳеч ким боролмас ҳам экан, (ўз жавбатида) бу олтинлар бўлмаганда улар у ерда ҳеч қанча яшайолмас ҳам эканлар.

ЗАРУБОН ВА КАШМИР

Зарубонда олтин ип топишган. Бу ип узунлиги бир неча тирсак келар экан, у жудаям нозик, худди сандал туфли — ковуш ва шиппакларни безаш учун тикиладиган асбоблар билан чўзилган ғоятда нозик ипга ўхшар экан.

Кашмир аҳлидан булган ҳиндларнинг айтишларича, Дордор ерида яшайдиган одамларни бахтоварси деб аташар экан. Улар туркларга яқин ерда туришар экан. Ана шуларнинг далаларида худди сипирнинг қўш туёқларига ўхшаган юлқа, лекин қиймати паст олтин парчасини учратиш мумкин. Улар буни фаршталар бошидаги буқа Маҳадевага нисбат беришадн, у буни экинзорлар соҳиби буқага совға сифатида келтирармиш. Ҳеч шакшубҳасиз бундай парчалар оз учрайди, уша ерларда у лой-тупроққа қоришиб кетган, махсус қидирилганда унинг озлиги сабабли унга етишиб бўлмайди. Ундан сунг қўштуёкли молларнинг ўтлаб юганида ё букалашганида уша тошга тушиб тайганиб кетиши ва шунда уша юлқа олтин парчасининг юзага келиши камдан-кам учрайди. Гарчи кам бўлса ҳам, уша парча-парчадан бутун ҳосил бўлади.

Зарубонда бир кичкина тошни топишган, у шакл жиҳатидан худди дўмбирага ўхшаб кетар экану лекин катталиги жимжилоқнинг учидек келар экан, унинг уртаси торайган, унда худди оёқ узукка ўхшаган олтин ҳалқа бор экан. Бошқа зумурраддан ясалган узунчоқ тошда эса узунасига тешилган тешиклари бўлиб, унда ип сингари олтин парчадан иборат бир нарсаси бор экан. Шикинон тоғларининг дарахтларининг бирида — бунинг суви Жайхуннинг сарчашмаларидан бири саналади — бир олтин тишча топиб олишган, унинг оғирлиги ун тўрт ратл келибди.

Айтишларига қараганда, Шоҳ Ваҳон деган улка чегараларига кирадиган водийларнинг бирида олтин ратл келадиган олтин парчаси топишган. Олтин қидирувчилардан ва уни қазувчилардан бири Рашт водийсида бир парча олтин топган, унинг оғирлиги саксон ратл келган. Уша вилоят деҳқони ўша олтин парчасини қўлга киритмоқчи бўлган экан, лекин олиш жуда қийин бўлибди. У кимдаки нақд мол-дунёси бўлса, ўшани қўлга киритишга сарфлабди, кейин ниҳоят ўша истаган нарсасига эришибди ҳам, шунда деҳқон (атрофдагилар-

га) мақтаниб юриши учун уни закирға илаштириб, эшигига осиб қўйибди.

Зарубондаги Саршинак конида яхлит бир парча олтин топишган, унинг бўйи ҳам бир тирсак, эни ҳам бир тирсак келар экан. Бу парчани кондан ун кундан ортиқ вақт сарф қилишиб чиқариб олишган. Тахминан унинг оғирлиги олти минг ратлга яқин келиш керак, чуқки куб ўлчовига нисбатан тирсак — агар у сувлик бўлган бўлса эди — ушандай олтин кубининг ун туққиздан бирига тўғри келар эди.

Бир маҳаллар яҳудийлар Зарубоннинг Сангарил деган жойида ҳам бир парча олтин топишган экан. У кўнг қўйма олтин ёмби экан, унга фақат ўн тирсакки-нага яқин (кавлаб) боришолган экан. Муҳаб еридаги конда олтин қони бор экан, агар бу кон лахта бўлиб туташиб кетган бўлса, уни қазиган, унга қараб борган сарин ё йўғонлаша боради, ё бўлмаса ингичка ташлади. Шуниси борки, ингичкалашган кон қазий бошланганда, охир-оқибат олтин тугаб қурийди, йўғонлашган кавлаб-са, бу умидли бўлади, шу билан қазиган киши олтин конига етишади.

Агар кон бўладиган бўлса, унинг булагин ё каттара боради, ё кичрая боради, унинг аҳволи ҳам ўша яхлит олтин ҳақида айтилганнинг ўзи. Аммо ўша олтин кони — булоғига келганда, айтишларига қараганда, у тегирмон тошига ухшашдир, ё бундан бир оз каттароқ ё кичикроқ бўлади. Ўша юқоридаги кон эса мисоли қуёш нурига ухшаб ундан ҳар хил томонларга қараб таралади.

Ал-Маҳдий тахаллусини олган Убайдуллоҳ-у Миср ва Мағриб ҳукмдори бўлган эди — худди мана шу кондан туртбурчак шаклли тегирмон тошига ухшаган қўйма олтин олган. Ал-Маҳдия шаҳри ўша Барқа ортидаги денгиз соҳилига қурилгач, ўша олтин даҳлиз эшигига осиб қўйилган экан. У шояд шундай қилинса, ўшани қуриқлашга қўйилган битта-яримта ёмон ниятли соқчи қанчалик қисқа муддатга қўйилган бўлмасин ва хавфу хатар ва даҳшатнинг қанчалик қаттиқ булишидан қатъи назар, ундан бирор қисмини уғирлашни урдасидан чиқолмасин, деб ўйлашган. Йўқса бу билан ўша Бажжа ерида бўлган коннинг фарқи ҳам бўлмас эди. Агар унда ўша даҳшат — қурқитув бўлмаса эди, замон ўтиши билан у нес-нобуд бўлган буларди, гарчи у қиличдек уткир, найзадек санчоқ бўлишига қарамай одамлар уни тиллари билан ялаб тугатар эдилар.

ТИМСОҲЛИ КУЛ

Рож ал-маҳо-забож моҳи — шоҳлар шоҳи ёки уларнинг улуғи, деган маънони англатади. У шундай қилган: барча олтинларини қуйиб, уни сув кутарилиши пайтида сув кириб қоладиган оролда ҳосил буладиган кулга улоқтириб юборар экан. Уша кулда жуда кўп тимсоҳлар яшар экан. Агар шоҳ у ердан олтин олгиси келиб қолса, унинг одамлари уша оролга борар эканда, бақириб-ҳайқириб тимсоҳларни нарига ҳайдаб юборар экан, кейин орол тимсоҳлардан холи бўлгач, олтиндан эҳтиёжига керагича олар экан. Қуйилган олтин у ерда тинчгина сақланар экан. Кимки ундан ўғирлашни қасд қилса, тимсоҳларни ҳай-ҳайлаб бақириб-ҳайқириб ҳайдаш учун оламон туплаш керак булар экан. Кейин улардан кулни холи қилишни ва шундагина ундаги тилладан ўғирлай олиши мумкин экан.

ҚИЗИЛ ОЛТИН

Софала аз-зинжда ғоятда қизил олтин бўлади. Бунда худди Мағриб судони ерида топиладиган думалоқ мунчоқ шаклида олтинни улканинг ич-ичига кириб топадилар, уни ҳам худди уша юқорида айтилгандай саҳрома-саҳро атайлаб шуни деб анча вақт кезиб юрганлар топадилар. Буни топиш жуда қийин бир иш, одам унга керакли озиқ-овқатни ўзи билан бирга уша томонга элтмаса бўлмайди, чунки озиқ буладиган ғалла у томондан узоқ ерда бўлади. Кейин бунга турли-туман хурофотларни ҳам илаштиришга уринамиз: чунончи, уларнинг бирида айтилишича, Зобат аз-зинжда денгиз савдогарларининг олди-соттисинда бир расм-қондаси бор экан: улар байлашишда у ерда аҳолисига ишонмас экан. Уларнинг бошлиқлари ва оқсоқоллари савдогарлар олдига келиб, ўзларини гаровга қуйишар экан, ҳатто ўзларини кишанга солишга ҳам ишониб топширар эканлар. Шунда улар одамларига ўзлари истаган мол-матоларни беришар экан, уни ўз ерларига элтиб, одамларни ўртасида бўлишар экан. Кейин бу одамлар саҳроларга чиқиб, олган молларининг ҳақини тулашга олтин қидиришар экан. Уларнинг ҳар бири ўша тоғ-дараларда ўз улушига тушган миқдордаги олтинни топиб келишга уринар экан. Улар бу толган олтинларини (савдогарлар бўлган) кечаларга олиб келишар эканлар ва савдогарларга бериш учун гаровга қуйилган бошлиқларига топ-

ширишар экан. Шу билан гаровдагилар яхшилик билан озод қилинар ва уларга совға-салом берилар экан. Савдогарлар уша келтирилган олтинни эҳтиёт шарт ювар эканлар ё утда қиздириб ҳам кўрар эканлар. Чунки бир кишининг ҳикоя қилишича, савдогарлардан бири келтирилган бундай олтинлардан бир нарчасини оғзига олган экан, ўша заҳоти тил тортмай улиб қолибди. Чунки билмаган нарсанга қўл ўрганингда, шубҳа колдирган нарсангда, албатта, эҳтиёткорлик керак булади. Денгизчиларнинг одатларидан яна бири шуки, агар уларнинг кемалари ҳалокатга учраб синса, улар куруқликқа келишадилар-да, у ерда ейиладиган нима борлигини билмасалар, маймунларга қарайдилар ва улар нимани тановул қилишаётган бўлса, улар ҳам уша нарсани ейишадилар. Чунки инсон билан маймуннинг мижози, аъзоларининг яқинлиги ва иккаловининг сиртки кўриниши бир-бирига ўхшашлигидандир.

БАДАВИЙ КИЙИГИ

Худди шундай олди-сотдилар кемаларда келганлар билан кемалар олдига келган қайиқларга ё сузиб келган ород ахалиси уртасида булади. Бу шундайки, савдогарларнинг ҳар бири ўзида алмаштиришга лойиқ нимаси бўлса, ўшанисини узоқдан ҳилпиратади, бу ҳолто икки томон уртасида бирор келишувга розилик лайдо бўлгунига қадар давом этади. Кейин савдогарлар ўз молларини худди тарози палласига ухшаган бир нарсага қўйиб кемадан пастга, нарса олишга келган харидорнинг қўли етмайдиган жойгача туширадилар, денгизчилар эса лангар чуллари билан уларни кузатиб юрадилар. Кейин паллага яқин келганлар олдига бешқа палла туширилади. Бу паллада ҳам узларида бор бўлган моллардан бирортасини олиб туширишади. Иккинчи паллани туширгач, биринчисини тортин олишади. Шу тариқа ҳар бир киши ўзи истаган нарсасига, худди овга чиққан одам тузоққа илинган нерсасини олганидек эришади.

Бордию савдогарлар бу пайт рафлатда колгудай бўлишса, нарса олгани кемага келганлар пастга туширилган нарсаларига сакраб ташланиб қочиб коладилар. Савдогарлар на уларга ва на улар қайиқларига кўриб етадилар.

Бу худди уша бадавий араб ҳожиларига сотишга бир кийикни олиб келганяга ўхшайди. Ҳожилар ундан ки-

Бикки сотиб олибдилар. Масля унинг ҳақини тўлабди-
лар. Кейин ундан бунга қандай ҳалиб аялаганини сўра-
шибди У уларга чочини билди, дебди. Лекин улар бун-
га ишонмабди Шунда бадавний ўша ҳимиларга: «Бунга
мендан иккинчи бор сотиб олсанглар ҳозир уни сотиб
кўтаришлар, мен уни ҳўтиб оладимларга одиб келаман»,
дебди Улар ўшандай қилишибди. Кейин улардан унча
дашмач, араб бадавнийи унинг келибди шуриб келибди
Улар бунга ҳараб икки оғларани, деб кўлатиб туришиб-
ди, иккунга у айбани қилиб сотиб тутибди ва уни ҳим-
лар одига сўраб келиб, уларга топширибди, иккинчи
марта айбани кўлаб одибди. Кейин улар ҳўқир кел-
лаб, уни ҳўқурмоқчи бўлишибди. Кейин пишиб тейёр
бўлмач, уни шон ва сўлик қилишлар билан дастураонга
кўлатибди. Дастураон қалига ўшаб, оғзига икки ўтқа
қилибди. Бадавний араб дастураонининг иккидан бир
тортиган экан, дастураон оғзи тугилди, бадавний одига
кўлаб қилибди, шу билан у элни одиб келиб қилибди.
Сал шориди, улар рўпарисиди тўлаб шўндай дебди
«Эй дастураон, бу айбани гириш пайида менга икки
бор сотиб кўтирмомаган эди, у қандай қилиб сўлибди
кўтаришган пайида мендан қочиб кўтула олсин!» Сизлар
шеърат қилари — бадавлат одимларсин, ҳўдодим син-
ки иккунга бадавлат қилини, менинг билан ҳўдаим оғ,
бирор кўрса одиб келишимга муштабир бўлиб ўтиришибди. Сиз-
лар уларни элифат қилган бўладинга, Тагирни тўло бу
ҳўришгани даргоқилда қабул этсин, бунинг шўзига
сизларга яшн мушофотлар ато қилини» У ҳўдди улар
устиди кўлагидек, ўз зўрсидчилигини шеър билан
таратини этиб, бўлида давом этибди.

Бу айбанининг бошқа нақллари ҳам қўшиб қў-
шиб мушки Чўшончи, ўша ҳўларда ҳўдди мушқоқ
кўби олтилар бўлиб, уларни фақат кундузи офтоб чўқ-
дач, ҳўш шўрлари ялтиратгандагина топиш мушки.
Мен Аммо ўша Судонга тегишли ер ва ҳўларга кел-
сал, уларнинг қиммати аслида селларнинг оқизиб кел-
ган оғдаларидир. Улар Ойтоғлари ва Жанубий тоғлар
сингари мўллардан оқиб келган. Бу жойлар ҳўдди
Миср ерлари кўби дастлаб денгиз бўлгани учун оқин-
дилар тўсизлиб қилиб, аста-секин ҳўқур ер кўтарилган.
Бўтоғлар олтинали, қаттиқ ва тикки бўлиб шаршара кў-
би оқадиган сув ўз кучи билан йирик қўйма олтин пар-
чаларини оқизиб келди. Булар мушқоққа ўлашгани
учун Нил «Олтин ер» деб аталган.

Агар занжий яхки жан хайф-сафо турмига бир икки тоғиб қолсам) унинг дастурдониде унга хайф берадиган норжик менасининг шарбати бўлиб қолса, шунда у дунёда деч нарсага парил ҳам қилмайди, унингча, дунёда бундан бошқа чеч нарса йўқ, ғанин жа бушнинг даммасиня подшоҳ деб биледи.

Ушн қоратанди судонликлар ернад шумдай конлар борди, бундан бошқа ўлкаларда бундай мўлақат мондорлар на энг тоза кўтинлар чиқадиган конлар бўлмайди. Аммо унга борадиган йўللар чашаққатли, кузу бифбон, сазрою қумлар бор. У ўлканинг одамлари дам бинининг қанчимиз билди аралашиндан тортишиб турмади. Шунинг учун елдоҳарлар катта тадориклар кўришиб таҳиралар тайёрлашати, улар Тоҳирг чегара-тарридаги Сижилможадан¹ тортиб, то Мағрибининг энг узоқ еригача эҳтиёжларига етарли оғиқ озақ, сув олишати, ўзлари ҳақ ўша сазроларининг қариси томонидеги қора тавлилар кузини ўйнатядиган нарталар — бажжа — иб деб машиқур бўлган басра кийимларини кўтишади. Бу билди уларини бу хил кийим бонга маъниё қилмоқчи бўладилар. Бу кийимларининг чеккалари қилма қар турли рансларга бўлган, зарбоф қилиб тикилган бўлади. Бу моллар узоқдан ишоратлар билди муомала қилиниб, икки ўртада рози бўлиб келишилган шартларга бинидан олтига сотилади. Тил билмаслик ва қаттиқ чўчиш сабабли шундай бўлади: бу худди тўртоқчи қайнонлар шердан қандай қўрқса, қоратанликлар там оқ тавлилардан шумдай чўчишиб муомала қилишади. Қора тавлилар ўша эню бошдан бошқа деч нарса истамайдилар, чунки улар худди бу кийим-бош деб тўда-тўда бўлиб югуриб келишади.

Уша конлар бўлса қора тавлилар юрти — Судоннинг ўртасида ва Зубайла билди Мағриб ўлкаси орасида жойлашган. Модонки, Бажжа ери ўша Нил дарёси ва Кулзум денгизни оралиғидеги ўтириқларга ва унинг чеккаларидаги ерларга ўлшаб кетар экан, у қорат бу ерларда олтин кони борлиги Асаовдан ўн кундан ортиқ масофадаги жойларда дам белгилашган. Бу худди «Китоб ашқол ва ақолим» («Иқлим шакллари дақиқа иштор»)да айтиламиниға ўлшаб кетади.

Баъзи бу конлар ундан дам қарига худди Айюб

¹ Шимолги Африкадаги мондорлар кони.

калъасигача чўзилиб боради. У ҳабашларга тегишлидир. Ўша томонларда текис ер остидаги қум ва шагаллар ичидан олтинни тозалаб чиқариб оладиган одамлар тўдасини шу ном билан аташади. У ерда Алоқа тоғи йўқ. У ерда тушган даромад Миср хазинасига тушади.

Бир маҳаллар Зарубоннинг шон-шуҳрати жуда ошиб-тошиб кетган пайтларда унинг тоғ ва тепаликларида катта ертўлага ўхшаш зовурлар худди маҳсус қўйилганга ўхшаган олтин бўлақларига тўла бўлган эди. Бу худди олтин қидирувчиларга тайёрлаб қўйилган хазинага ўхшарди. Қимда-қим унга тасодифан йўлиқиб қолса борми, бўлди, бир умр мол-дунёга қумилган бўларди.

ТЕМИР ЕДИРИШ

Темирнинг шобурқон тури ҳақида бир неча одамлардан шуни эшитдим: уларнинг гапириб беришларига қараганда, рус ва сарқолиб (славян)лар уни парча-парча қилиб майдалашар эканлар-да, уни ювишиб, ун-кепакка қоришар, сунг урдакларга беришар экан. Кейин ўрдак ичида бошқа чиқиндилари билан бирга олиниб, бунини яна ювишиб ўрдакларга беришар экан. Хуллас, улар ўрдакка бундай темир едириш бир неча бор қайтаришар экан. Кейин уни бир неча бор чуғга тикиб олишар эканлар-да, ундан шу йул билан қилмиш ясар эканлар.

УЧАР ЧАҚМОҚ

Аба Жаъфар ал-Хозини шуни хикоя қилишича бир гал чакмоқ учиб, у киши билладиган бир кишининг ҳовлисидаги харсанг тошга келиб тушган, кейин у олов соққага ўхшаб ҳовли бўйлаб юмалаб кетган ва чуқурга бориб йўқ бўлган. Унинг юмалаб кетишига келсак, бунга оғирлик қонуни сабаб бўлган.

Чақмоқ ҳавода ҳам, ҳатто ўзимиз кунда кўриб юрган оловдан ҳам нозик экан. Бунга шу нарса далил бўлиши ҳам мумкинки, ўзининг ҳаракатидаги жисмларга кириб боришида у зарарсиз кириб боради, уни суяққа айлантдириб эритмайди, ҳатто одагга эришни қабул қиладиган жисмларни ҳам зарарсиз қолдиради.

Фақатгина шамол билан бирга ҳаракат қилган яшин, чакмоқ ва момақалдироқларгина металлларнинг бир жойдан иккинчи жойга бориб қолишига — бунда ё ер

устидан, ё ер остидан чиқиндилар билан бирга отилишга сабаб бўлади. Бунга Жўзжонда бир неча йилдан бери бор бўлган темир парчаси гувоҳлик беради. Уни ўрганиб шохидлик берувчи кишининг гапига қараганда бу парча бир маҳаллар денгиз лангари бўлган экан.

ПАРЧА ТИЛЛА

Ибн ал-Амид тилидан хикоя қилинишича, у киши қўрғошиндан кумушни ажратаётган экан, унинг бир лахта қуймасидан ун дирҳам оғирликдаги кумуш чиқибди. Бу борада қилган барча сарфу харажатлари учма-уч бўлибди, шунинг учун бу тўғрида у куйишиб: «Агар бунда жила бўлмаса бир ҳабба (дона) фойда қилганимда ҳам майли эди, бир илож қилиб уни давом эттирган бўлардим», деган экан.

СИМОБ

Бўлган воқеалардан яна бири шуки, лекин мен бунга деярли ишонмайман ҳам, Балхда турадиган бир киши қўрғошиндан симоб ишлаган экан. Шунда унинг ҳар беш булак қўрғошинидан бир булак симоб чиқибди. Шу билан у улқасини таъминлаган экан. Ундан кейин (яъни у улғач) оиласидан одамлар бу ҳақда сўрашиб келишибди, аммо ҳеч нарса билдиришмабди. Уларнинг билган нарсаси фақат шу бўлибди, у киши қўрғошин сотиб олар экан-да, уни куйдирар экан, шу тариқа у олтин қонини ҳам симоб билан таъминлаган экан.

ЛАХТА ҚЎРҒОШИН

Денгиз савдогарларидан бири шунини хикоя қилиб берди: одатда биз камбағал одамларнинг молларини таширдик, шу билан одамлар дуосини олардик. Қуилардан бир кун биз Убуллада Чинга жунашга шайланаётган эдик, қўққисдан рупарамга бир чол келиб тухтади. У менга қараб, сенда бир ишим бор, сендан олдин бошқа бир кишига илтимос қилган эдим, у мени алдади, шунинг учун сенинг олдинга келдим, шояд сен уша мени алдаб кетган одам қилганини қилмассан, деган умидда келдим, деди.

— Нима ишнинг бор?— деб сурадим ундан.

— То илтимосини бажаришга ваъда бермагунингча айтмайман,— деди у.

Мен унинг айтганидек илтимосини бажаришга ваъда бердим. Шунда у оғирлиги юз минча келадиган қўрғошин ёмбисини келтирди ва менга қараб:

— Илтимосим шуки, мана шу нарсани кемагга ортасану фалон жойга боргач, шунинг денгиз сувиغا улоқтириб юборасан, холос,— деди.

— Мен бу илтимосингни бажара олмайман,— дедим унга.

У булса хиралик қилиб туриб олди:

— Суз берган эдинг-ку, лабзинг қани?— деди.

Мен қаёққа борсам, хиралик қилиб кетимдан қолмас, ҳоли жонимга қўймас эди, нонлож юкни олишга мажбур булдим. Дафтарга унинг номи ва Басрадаги уйини ёзиб қўйдим. Кейин нима бўлдию уша ерга етганимизда худонинг кудрати денг шундай бир шамол бўлиб, бурон турдики, нима булганини ҳам билолмай қолдик, жон сақлаймиз деб энка-тенкамиз чиқиб кетди. Хуллас, уша манзилга етдик, узимиз билан олиб борган нарсаларимизни пулладик. Шунда қўққисдан бир киши келиб, мендан қўрғошин сўради. Мен унга қараб:

— Мен узим билан ҳеч қанча қўрғошин олиб келганим йўқ,— дедим.

Шунда хизматкор уша киши бериб юборган молни эслатди. Мен булсам унга:

— Мен буни сотолмайман, бордию уни сотсам, эгаси билан булган келишувимизга хилоф иш қилган буламан,— дедим.

Лекин уша қўрғошин сўраб келган одам уни куярда кўймай бир юз уттиз динорга сотиб олди. Кейин мен қўрғошин эгасига Хитойдан ҳар хил ажойиб нарсалардан олдим, ниҳоят биз орқамизга қайтиб кетган жойимизга келдик. Лекин чолдан дарак бўлмади. Кейин мен унинг уйини қидириб топиб, уни сўраган эдим, у ўлган дейишди. Шунда мен қуни-қулнилардан:

— У кишидан ҳақ ким қолганми?— деб сурадим.

— Бир ақасининг ўғли бўлгучи эди,— дейишди улар,— уям қайси бир денгиз чеккасидаги юртда яшарди. Уйи булса қозининг амини (ёрдамчиси) қўлига вақф қилиб берилган эди.

Мен нима қилишимни билмай ҳайрон қолдим, кейин Убуллага қайтиб келдим. Уша кишига деб олиб келган молларнинг ҳаммасини етти юз динорга сотдим.

Орадан бир қанча вақт утгач, бир куни тусатдан рўпарамга бир киши келиб туриб олди. Уша киши менга тикилиб туриб:

— Сен фалон кишимисан?— деди.

— Ҳа, — дедим.

— Утган йили Чинга бориб, ўша ёғда менга уша лахта қурғошинни сен сотганмидинг?— деб сўради, у

— Ҳа, — дедим.

— Уша қурғошинингни мен сотиб олган эдим, — деди у.— Уни ишлатиш ниятида майдаламоқчи бўлган эдим, ичи бўш экан, унда ўн икки минг динар пул бор экан. Сени қидириб ўша маблағни олиб келдим, марҳамат қилиб ўшани олсанг.

Мен у кишига:

— Оббо тушмагур-ей, сен ташвишни орттирдинг, ахир у пуллар меники эмасди-ку, — дедим. Кейин мен бўлган воқеанинг ҳаммасини бошдан-оёқ гапириб бердим. У бўлса таажжубда қолиб кулди. Кейин менга:

— Уша чолни танийсанми? — деб сўради.

— Йўқ, у ҳақда гапириб берганимдан бошқа ҳеч нарса билмайман, — дедим.

У бўлса менга:

— Уша киши менинг амаким бўлади, — деди. — уни мендан бўлак меросхури йўқ. Менга тихирлик қилавериб, бошимга не кунларни солмади, ҳатто шунини деб ўн етти йил олдин Басрадан қочиб кетдим. Мана у олтинларини мендан яширмақчи бўлган экан, худойимдан ургилай, унинг изми билан у хоҳлаган иш бўлмади.

Мен унинг галини эшитдим, қарияга тегишли бўлган уша етти юз динар пулни ҳам унга бердим. Шу билан у Басрага жунаб кетди. У ерда у амакисининг ўйини узига ватан қилиб олди ва узига баҳузур, пийру бадавлат яшадди.

АРАЛАШМА

Ал-Ҳажжож форс ерида олтин ва кумуш идишларини синдириб юборишга амр бериб, улардан шароб ичишни қатъиян таъқиқлагач, шиша идишлар (қадаҳ, жом)да шароб ичишни ёқтирмайдиган Ҳусайннинг мавлоси Феруз: «Уша буйруқда моддаси омухта бўлган идиш ҳақида эсланганми?» деб сўрабди.

Шу тариқа унга кумуш ва мис аралаштириб, жом-қадаҳ ясашибди. Кейинчалик ундаги кумуш ўрнига

қурғошин қуйишиб урганишдан ва уларни идиш-товоқлар ва қадахлар, обдаста, сув солинадиган куза, дастхув, тос-кир ювадиган жомашов кабиларга истеъмол қилина бошланди. Чунки у занглаш ва кир булиш ҳусу-сиятидан бир оз бўлсада узоқроқдир. Сижистон (Сийистон) аҳли бу нарсаларни ясашда жула устаси фаранг бўлимади ва уни қандай ишлатилиши унингга қуйилади. Саффорийлар эса бу хунерга уз ҳукмдорларидан олдин эришганлар.

ИККИ ДОНА МАРВАРИД

Мана энди айтмоқчи бўлган гапимиз ас-Саффоҳ билан Умм Солма ал-Маҳзумия уртасида руй берган. Аёл унинг олдида уз қавмини мактаб фахрланиб гапирган, ас-Саффоҳ бўлса ўзининг маволийси бўлмиш Амора ибн Ҳамза билан фахрланиб мақтаниб қолган. Бу ердаги воқеа билан аввалгиси уртасида унчалик фарқ ҳам йўқ. У ерда фақат халифа билан унинг хотини номи бўлак холос.

Айтишларича, Қутайба ибн Муслим Бухоро чегарасидаги Пайкент калъасини эгаллаган, у ердаги оташхонада икки дона марварид топган.

Уша оташхона коҳинлари — ҳарбузалар эслашларича, шу оташхона томига икки қуш келиб қунган, кейин яна бир марта унган, сунг мана шу икки марварид донасини ташлаган. Қутайба уларни ал-Ҳажжожга юбориб, у билан бирга унинг қиссасини ҳам ёзиб жунатган. Бунга у жавоб ёзган, унда айтилишича шундай дейилган: «Мен суйлаган қиссангни тушундим. Уша икки марварид донасига жуда ҳам ажабландим, кейин уша икки паррандага таажжубландим. Буларнинг ҳаммасидан ҳам энг ажойиб — сенинг бу билан бизга кўрсатган саховатингдир, э Абу Ҳафс, саломаг бўлгин!»

ШАТРАНЖ ВА ИНЪОМ

Бунинг ҳаёти унинг улимига ухшаш, деганларидек, Бошнингга ур иккала қулларинг билан!

Бу қадимий байтлар тилларга тарқалиб, ҳар бир нарсага масал сифатида ишлатиладиган бўлди. Хатто шатранж уйинлари пайтларида бирор бир мақсадсиз, одат тариқасида қайта-қайта ўқиладиган бўлди.

Ибн Ҳамдун ан-Надимнинг гапларига қарганда, кун-

лардан бир куни у ал-Муътаид¹ билан шатранж ўйнаб ўтирган экан. Шу пайт Убайдуллоҳ кириб келиб, ундан бир нарсага изн сўрабди. Кейин у худди шунга ўхшаш пайтларда бўладигандай буйруғини олиб кетибди. У кетгандан сўнг ал-Мутаид ёддан «Бунинг хаёти унинг ўлимига ўхшаш», деб ўша шеърни ўқий бошлади. У шатранжини ўйнаб, ўзин борасида ўша шеърни қайта-қайта ўқийверибди. Бу пайтда ал-Қосим бошқа иш билан унинг олдига келди, ал-Муътаид булса шеърни ўқиб, ўзинга берилиб ўйнаб, унинг келганини ҳам пайқамай қолди. Ибн Ҳамдун усталик қилиб унинг келганини билдириб қўйди. Шунда ал-Муътаид бошини кутариб, уни кўрдию унинг олдида усал бўлиб шундай хижолат чекдики, ҳатто юзлари қизариб кетди. Шунда халифа унга деди: «Э Абу-л-Ҳусайн! Хижолат-кашликдан у куня¹ билан юрадиган бўлди. Нега сен ундай комаъқулнинг тилини қиркиб олиб, бу билан балони ўзингдан даф қилмайсан?!»

Ал-Қосим тезда қайтиб кетди, у фурсатни қўлдан бермай, Ибн Бассомга нисбатан бирор нарса ўйлаб топшини чоғлаб қўйди.

У одамларига буюриб, тезда уни қидириб топдириб, ундан касд олмоқчи бўлди.

Ибн Ҳамдун бундан даҳшатга тушиб, ҳатто қўллари калтирай бошлади, шу иш сабаб бўлиб Ибн Бассом бирор фалокатга йўлиқмасин деб, унга раҳми келди, ҳатто шатранжини ҳам яхши ўйнай олмади, буни кўриб ал-Муътаид:

— Хуш, сенга нима бўлди? — деб сўради.

У жавоб қилди:

— Э амирал-муъминин, ал-Қосим ёниб учакнишиб жаҳди чиққандан ал-Бассомнинг тилини кесиб олмаса, деб кўркаман, ваҳоланки у киши олжаноб шоирлардан саналади. Бордию унинг бошига бирор фалокат тушса, бунинг учун амир ал-муъмининни айблашадди.

Шунда амир ал-муъминин ал-Қосимни ҳузурига чақиртирди, кейин ундан ал-Бассомга қандай жазо берганини сўради. У айтди: «Мен Муънисга уни келтириб, тилини кес», деб топширдим.

— Лекин биз, — деди ал-Муътаид, — унга яхшилик

¹ Араб халифаларидан, 892 йили тахтга минган.

¹ Куня — отани урдининг исми билан аташга айтилади. Чунюкчи, Ҳасанининг отаси бўлса — Абу-л-Ҳасан, Алининг отаси бўлса — Абу Али деб аташи куня дейилади.

қилишни буюрамиз, аксига унга мукофотлар бериб,
иззат-икром қил, бу билан унинг устидан кулганингни
ювдириб, мадҳ қилишга айлантирасан.

Шунда у айтди:

— Э амир ал-муъминин, агар сен уни яхшироқ бил-
ганинга ва сўзларини эшитганинга эдинг, ҳеч икки-
ланмай, тилини шартта қирқиб олган булардинг.

Ал-Муътадид унинг айтмоқчи бўлганини тушуниб,
кулиб қўйди:

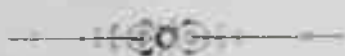
— Худди шунинг учун ўша кулни бузишга амр қил-
дик. Сен уни ҳузурингга чақиртиргинда, уч юз динар
чиқариб бер, бу эса биз учун ҳарқанақа ишдан ҳам
аъло бўлади.

У шудай қилди, унга инъомлар бериб, Саймара ба-
ридига бошлиқ қилиб тайинлади. Шу билан у то ал-
Муътадид ҳукмронлигининг сўнгги кунларигача ўша
ерда қолди.

МУНДАРИЖА

Берунийнинг нақл ва ҳикоятлари	3	Гаввос	35
Туяқуш ютган ёқут	6	Дарвозаси йўқ қалъа	35
Қондаги тош	7	Олмос	36
Сайилбоп жой	7	Қизил олтин гугурт	37
Калат	8	Икки соққа	37
Қизил ёқут ва ҳашиш	9	Халифа хотини ва ятима дури	38
Бошланг девона	11	Қора доғли марварид	41
Сопи қизил ёқутли пичоқ ва «жабал»	12	Мунчоқ	42
«Тун подаси» ва вазир ал-Аббос	13	Туякаш	42
Ёқут тасбеҳ	15	Собит қадам	43
Холиса	15	Бекитилган меш	44
«Исмоилий» узук	17	Қабнҳа	46
Ёқут қиймати	18	Бир халта жавоҳир ва фолбни	46
Ёқут ёруғида китоб ўқиш	20	Чол ва чумчуқ	49
Гадой	20	Зумуррад қадаҳ	50
Гавҳар ўрнида	23	Ҳалия қашиқ	50
Қийик шакли	24	Дарё	50
Икки ҳилол	24	Зумуррад асо	51
Кавак	25	Ҳидирма ва пушаймон тоши	52
Забаржаддан ясалган	25	Парта тош	55
Умарнинг улуши	26	Яшил тош	55
Хонтахта	28	Феруза	55
«Мушук»	29	Мунчоқтош	56
Дарра	30	Ой тошлари	58
Қабр ва либос	31	Биллур	58
Эритма	31	Асалари	59
Енган хазина	32	Олти қирралик қубба	61
Езув	33	Искандар ва шиша	60
Муз кесиш	33	Хазина	61
Бургут тоши	33	Уч бөр ўтилган кўприк	62
Кўзгу	34	Бошоқ	63

Ҳаётда учрайдиган нарса	63	Елғон
Маржон илдизи	64	Шарғур
Қотган сув	65	Хуттал тоғларида
Ари чаққанда	65	Зарубон ва Қашмир
Заҳарга қарши даво	66	Тимсоҳли кўл
Балодан халос бўлиш	67	Қизил олтин
Така тоши	67	Бадавий кийим
Мумий	68	Занжий сурури ва олтин
Қушбеги ва лочин	70	Темир едириш
Шаложа	71	Учар чақмоқ
Илон мунчоқ	72	Парча тилла
Соч тарашлайдиган тош		Сниоб
баёни	73	Лахта қўрғошин
Ёмғир ёғдирувчи тош	74	Аралашма
Хавоси ажиб ўлка	75	Ўтки дона марварид
Дўл тоши басни	77	Шатранж ва виём
Зодагонлар ўлса	78	

АДАБИЙ-БАДИИЙ НАШР
АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ
ФЕРУЗА

(Жавоҳирлар ҳақида нақл ва ҳикоятлар)

Ўзбек тилида

АБУ РАЙХАН БИРУНИ
ФЕРУЗА

Мусаввир Темур САЪДУЛЛА
Техн. муҳаррир Мирзиёд ОЛИМ
Мусаҳҳиҳа Зиёда Латифхон қизи.

ИБ № 67

Теришга берилди 30.03.1993 й. Босишга рухсат этилди 5.06.1993 й.
Бичими 84X108¹/₃₂. № 2 босма қоғози. Юқори босма. Шартли босма
табоғи 5,04. Нашр табоғи 5,6. 25000 нусха. Баҳоси келишилган
нархда. Буюртма № 107. Шартнома 7054.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитасининг А. Қодирий
номидаги халқ мероси нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий кўчаси,
30-уй.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги
Тошкент китоб-журнал фабрикасида босилди. 700194. Тошкент,
Юнусов даҳаси, Муродов кўчаси, 1.